

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Barbora DAŇKOVÁ

Reflexe osvícenství v dobové literatuře přelomu 18. a 19. století

Jak zábavně chce V. M. Kramerius pobavit?

**Reflection of the Enlightenment in period literature
at the turn of the 18th to the 19th century**

How amusingly did V. M. Kramerius want to entertain?

Poděkování

Tímto bych chtěla poděkovat PhDr. Martině Ondo Grečkové, Ph.D., za cenná příspěví po odborné stránce, zejména však za inspirativní a přátelský přístup, díky němuž jsem mohla zaznamenat ty zajímavé okamžiky, které bych jindy jistě přehlédla.

Barbora Daňková

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně a s uvedením všech použitých pramenů a literatury a že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 17. května 2013

Barbora Daňková

Abstrakt:

Bakalářská práce „Reflexe osvícenství v dobové literatuře přelomu 18. a 19. století“ doplněná o podtitulek „Jak zábavně chce V. M. Kramerius pobavit?“ sleduje širokou škálu literární produkce vydávané v českých zemích a v mateřském jazyce, přičemž záměrně nechává tok informací v popisných pasážích směřovat k jednomu konkrétnímu tématu, k němuž se přímo vztahuje druhý uvedený název této práce. Třetí a poslední část by tak měla představovat jakési vyvrcholení na cestě za poznáním stěžejních proudů v publicistické činnosti krameriovské generace, která prakticky veškerou svou pozornost zaměřila, stejně jako monarchistické vládnoucí a elitní vrstvy, na širokou lidovou populaci. Předkládaný text je tvořen třemi základními oddíly, úvodní a následné části se věnují dílu a profesnímu životu V. M. Krameria. Závěrečné kapitoly pak analyzují obsahovou stránku vybraného spisku – tzv. knížek lidového čtení, vydaných Krameriem s cílem čtenáře poučit a vychovat.

Klíčová slova

Václav Matěj Kramerius, osvícenství, dobová literatura, racionalizace

Abstract

The Bachelor's thesis "Reflection of the Enlightenment in period literature at the turn of the 18th to the 19th century" with the subheading "How amusingly did V. M. Kramerius want to entertain?" deals with a wide range of literary works published in the Czech lands and in their mother tongue that deliberately let the information in the descriptive passages flow towards one particular topic, to which the second name of this thesis is directly related. The third and last section should be a kind of culmination of the journey towards understanding the pivotal trends in the publicistic activities of Kramerius's generation, which focused practically all of its attention, the same as the monarchistic ruling and elite strata, on the common people. The presented text comprises of three basic sections; the introductory and subsequent sections deal with the work and professional life of V. M. Kramerius. The final chapter analyses the contents of the selected writings – so-called books of folk reading – published by Kramerius with the objective of enlightening and educating readers.

Key words

Václav Matěj Kramerius, the Enlightenment, period literature, rationalization

OBSAH

ÚVOD	7
OTÁZKY A ÚKOLY PRÁCE	7
1 TVŮRČÍ ORIENTACE VÁCLAVA MATĚJE KRAMERIA	10
1.1 ROZVOJ PSANÉHO SLOVA.....	10
1.2 PŘEHLED VYDÁVANÝCH TISKOVIN	11
1.3 DÍLO VÁCLAVA MATĚJE KRAMERIA	15
1.3.1 <i>Raná osmdesátá léta</i>	15
1.3.2 <i>Novinářská činnost</i>	18
1.3.3 <i>Česká expedice</i>	20
2 TVŮRČÍ INSPIRACE VÁCLAVA MATĚJE KRAMERIA	23
2.1 SOCIÁLNÍ A EKONOMICKÁ KAŽDODENNOST LIDOVÝCH VRSTEV	24
2.2 JAZYK A NÁROD V ÚPADKU	25
2.3 NEGRAMOTNOST KULTURNÍ I ZEMĚDĚLSKÁ	27
2.4 AUTOŘI KNÍŽEK ZÁBAVNÉHO ČTENÍ	29
2.5 NOVOČESKÁ ZÁBAVNÁ PRÓZA – KNÍŽKY LIDOVÉHO ČTENÍ	32
3 PŘÍBĚH DAVIDA OPATRNÉHO	38
3.1 ŽÁNŘ POVÍDKY VÝCHOVNÉ	38
3.2 „S PRACOVITOSTÍ A POSLUŠNOSTÍ NEJDÁL DOJDEŠ...“	39
ZÁVĚR	48
POUŽITÁ LITERATURA	50
SEZNAM PRAMENŮ.....	50
SEKUNDÁRNÍ LITERATURA	50

ÚVOD

OTÁZKY A ÚKOLY PRÁCE

Období přelomu 18. a 19. století představovalo pro české země v rámci jejich politické i místní přináležitosti k mnohonárodní habsburské monarchii zlomovou etapu v dosavadním dějinném vývoji, doslova napěchovanou dramatickými zvraty ve všech oblastech kulturně-společenského a ekonomického života. Základním charakteristickým rysem této epochy je snaha vládnoucích elit dosáhnout vlivem osvícenských principů přeměny dosavadních poměrů ve smyslu vytvoření racionálně fungující společnosti, která naplní předpoklady pro existenci politicky stabilního i hospodářsky úspěšného absolutistického uspořádání. Učení populacionismu, které značně nabylo na intenzitě, se projevilo zvýšeným zájmem nejen vládnoucích vrstev, ale i velké části intelektuálů o lidové prostředí a jeho zástupce. Tato nejpočetnější skupina tehdejší populace byla označena za objekt, jež je potřeba primárně ovlivňovat a výchovně na něj působit.¹

Důsledkem oné zvýšené pozornosti směrem k prostému člověku byl náhlý rozmach literární a publicistické tvorby orientované výhradně na tuto cílovou skupinu. Vedle několika typických žánrových zastoupení v podobě náboženských tisků a kázání se dobová produkce věnovala, krom novin, největším podílem zábavným knížkám lidového čtení. Tomuto typu prózy, původně určenému pro pobavení čtenáře, dodali osvícenští literáti prvek didaktický a následně i vlastenecký. Apel na čtenáře tak často získával dvojí formu: předně byl čtenář vystaven tlaku změnit své postoje k některým problémům a otázkám, povětšinou v návaznosti na vlastní každodennost, a postupem času měl i vstřebávat rodící se představu o postavení mateřského jazyka a hladině jeho uživatelské úrovně.

Při zkoumání této problematiky se nabízejí de facto dvě roviny badatelského záměru, respektive dva úhly pohledu při směřování historického tázání. První volba skýtá možnost zkoumat vliv či dopad působení osvícenských myšlenek a idejí na v češtině tištěné noviny a ostatní literární tvorbu, potažmo i jejich odraz v dílčím

¹ RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... vař si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha: CASABLANCA, 2009, s. 77.

provedení knížek zábavné beletrie. Tedy to, jak se reálně osvětenství promítnulo v dobovém písemnictví, a zejména pak v tom literárním žánru, v němž našlo nejvýraznější odezvu (knížky lidového čtení). Naopak, a to je za druhé, věnovat péči samotné čtenářské recepci literární produkce a některých jejích forem zpracování. a tím se konkrétně zajímat o to, zdali a jak četba soudobých tisků ovlivnila myšlení a jednání čtenářů, či případně zjistit způsoby distribuce novin a různých publikací mezi nimi.

Pro svou práci jsem zvolila první nastíněný okruh předmětného zájmu o dobovou literaturu přelomu 18. a 19. století vydávanou v českých zemích a v mateřském jazyce. Počínaje snahou zasadit zkoumanou látku do širšího kontextu dané doby a s ohledem na specifičnost faktu, že její určení bylo v zásadě přirozeně limitováno k jedinému účelu, jsem postupovala tak, abych mohla na základě každé zpracované části tématu zúžit celkový záběr a dospět ke konkrétnímu samostatnému projektu. Předkládaný text si tak klade za cíl vytvořit poměrně ucelenou představu o tom, jak činnost vydavatelско-publicistického odvětví reflektovala účinky osvěcenské ideologie na základě shodně tematicky založené výzkumné linie o profesním životě a díle jednoho z nejvýraznějších reprezentantů na poli těchto aktivit – Václava Matěje Krameria. Mým zájmem tedy není poznat tehdejší „žitou“ realitu, nýbrž představy, které si o ní vytvořila nejen tato titulní postava dané doby, ale i její současníci, a také dále způsob, jak ji reprodukovali formou psaného slova.

Na otázky: „S jakými druhy česky psané tištěné produkce se mohl čtenář doby osvěcenské setkat?“, „Bylo osvěcenské myšlení primárním zdrojem inspirace autorů tehdejší dobové literatury, a zejména pak knížek lidového čtení?“ a „Jak zábavně chce Václav Matěj Kramerius poučit?“ budu hledat odpovědi pomocí obsahové analýzy zdrojové literatury dvojího typu. V rámci potřeby zasadit téma do dílčího dějinného kontextu osvěcenské epochy přelomu 18. a 19. století jsem čerpala z faktografické základny, kterou mi poskytla sekundární literatura. Jelikož jsem si za cíl rovněž vytkla rozebrat situaci, která se týká intence autorů knížek lidového čtení, pokusila jsem se tak učinit na základě analýzy v obsahové i implicitní rovině jednoho vybraného spisku, k čemuž mi posloužily jako historický pramen knížky lidového čtení.

Úvodní část práce je věnována dílu Václava Matěje Krameria a okolnostem, které utvářely jeho tvůrčí základnu. Dále následuje přehled několika klíčových faktorů,

na jejichž pozadí vznikala specifická dobová literatura a formoval se Krameriův pohled na svět, který dále distribuoval prostřednictvím své publikační činnosti. Kapitoly poslední třetiny práce pak rozebírají obsahovou stránku brožury vydané Krameriem a ukazují, s jakým stylem rétoriky a využitím kterých metod předával své názory čtenáři.

1 TVŮRČÍ ORIENTACE VÁCLAVA MATĚJE KRAMERIA

1.1 ROZVOJ PSANÉHO SLOVA

Každé dějinné období v novodobé historii lidstva s sebou neslo určité nově objevené tematické zaměření současné literární tvorby. Takovýto zrod změn i s jejich dopady byl vždy úzce spjat zejména s „novinkami“ v sociální, respektive vládnoucí či politické oblasti a odrážel se tak ve stále šířeji se rozvíjejícím písemném projevu do daného společensko-ekonomického teritoria určité časové epochy. Osvícenství, jak už bylo zmíněno, bylo jedním z těch intelektuálních hnutí,² které sice prosakovalo všemi částmi společenského řádu i lidského života, v život jej však uváděla úzká skupina osob – intelektuálů z řad šlechty, úředníků, kněží apod.³ Ti tvořili myšlenkové a tvůrčí zázemí jako zdroj šíření osvícenských myšlenek, jejichž smyslem byla snaha sjednotit široké společenské vrstvy do jednotného legislativně-společenského rámce – systému norem. V daném kontextu autoři hovoří o takzvané disciplinaci převážně početného lidového prostředí, jež si doposud uchovávalo spíše konzervativně tradiční ráz, tedy svou vlastní autonomii založenou na zkušenostech a tradici předchozích generací.⁴ Zavedení povinné školní docházky i pokročilé stadium procesu alfabetizace, zintenzivněného již v období reformace, nahrávaly novým možnostem, jak nové vyhlášky a nařízení distribuovat, zejména pak na venkov. A bylo to právě osvícenství, které vedle čtení výrazně podporovalo umění psát.

Konečně velmi výrazným fenoménem doby, který navždy změnil způsoby komunikace a předávání informací, byl vynález knihtisku.⁵ O dalším rozmachu tiskařského oboru již nemohlo být pochyb, produkce tištěného slova prudce narostla, vznikly nové formy tiskovin, jako jsou například letáky. Stoupl i význam knihy, která krom své přirozené funkce plnila i roli reprezentační. S čímž nutně souvisí faktická významnost tohoto vývoje úzce spojeného s úrovní písemné kultury dané epochy, neboť zde se historicky prvně setkáváme s celospolečenskou potřebou umění psát

² RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... vař si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha: CASABLANCA, 2009, s. 77.

³ Tamtéž, s. 78.

⁴ Tamtéž, s. 79.

⁵ DÜLMEN, Richard: *Historická antropologie*, Praha: Dokořán, s.r.o, 2002, s. 70.

jakožto primárním předpokladem lidského bytí vůbec a nikoli jen záležitostí prestiže vybraných vrstev.

K uzavření kontextu tohoto dějinného vývoje jistě patří stručná zmínka o tom, jakými způsoby a prostřednictvím kterých nástrojů se osvícenská teorie přiváděla do praxe. Předně uvedme, že normativní podstata procesu zaměřeného na „obnovu“ člověka má vzor v jeho ideálu, kterého může být osvojením deklarovaného reformního učení dosaženo. Disciplinace, jak jsem již naznačila výše, zde představuje způsob výchovy, přesvědčování i doporučení. Za cíl si klade vstřípit si nenásilnou formou nové návyky a myšlení, vědomí sebe sama i svého místa a uplatnění v rámci společnosti. V návaznosti na všeobecně se zvyšující zájem o tištěnou tvorbu, uvolnění cenzury a „shora“ podporované šíření osvícenských principů v psané podobě se objevuje široká škála tiskovin.

1.2 PŘEHLED VYDÁVANÝCH TISKOVIN

Dříve než může být popsán přehled vydávaných tiskovin přelomu 18. a 19. století v českých zemích, je potřeba obrátit pozornost k historickému pozadí odkazujícímu k událostem pobělohorské porážky a pokročilé germanizaci v českých zemích.⁶ Hovoříme-li o užívání češtiny v literární a novinářské tvorbě, máme zprvu na mysli výhradně přepracované edice děl německého původu. Setkat se s latinskými texty by nebylo výjimkou, nicméně takto psané práce můžeme ponechat zcela stranou, neboť nezapadají do v této práci sledovaného kontextu.

Vzhledem k tomu, že předmětem mého zájmu jsou česky psané a vydávané tiskoviny Krameria a jeho doby, považuji za důležité představit rámcově jejich přehled. Předtím než přistoupím k samotnému výkladu o každém jednotlivém tisku, je nutné zmínit jejich primární společenskou úlohu. Sloužily jako komunikační prostředky mezi státem a jeho obyvateli. Obsahová i jazyková stránka knih, pamfletů či novin byla uzpůsobena tak, aby vyhovovala jednak požadavku „shora“, tj. snaze šířit reformní názory mezi široké vrstvy a co nejvíce ovlivnit veřejné mínění, a současně byla

⁶ PORÁK, Jaroslav: Jazyk, kultura, věda a osvětení, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 233–240.

přijatelná a dostatečně čtivá pro svého čtenáře – prostého člověka.⁷ I proto zde byl ponejvíce používán jazyk měšťanského prostředí. S nastupujícím obrozeneckým uvědoměním se přidala i tematika prosazování české věci. I přes zmírnění účinků rakouského centralismu prosazujícího němčinu do všech oblastí užívání jazyka znatelných od osmdesátých let 18. století a následně i nařízením Josefa II. vydávat zákony dvojjazýčně, používala se spisovná čeština jen v literatuře „nižší“ úrovně – vzdělávací a náboženské tisky, zábavná čtení pro lidové vrstvy a nevýznamný administrativní kontakt.⁸

V takto neutěšené situaci (z pohledu rodícího se nároku na zachování plnohodnotné funkce vlastního jazyka) se nacházela česká společnost poslední čtvrtiny 18. století. Nemůžeme-li však poukázat na česky psanou literaturu vědeckou, uměleckou či jinak odborně zaměřenou, rozhodně naší pozornosti nesmí uniknout kategorie prostě sdělovacích zpráv, tj. noviny a svým stylem ojedinělé všelijaké kroniky, a zejména tzv. *písmácké záznamy*.⁹

Rozdělením soudobé tvorby na díla původně česká na straně jedné a na překlady, interpretace nebo jinak edičně upravované spisy vydávané v češtině dané doby na straně druhé se nelze na tomto místě zodpovědně bez předchozího hlubšího výzkumu zaobírat, otevírá se tím však značný prostor potenciálnímu dalšímu bádání. Současně vycházíme z faktu, že originální česká literatura se na počátku Krameriova veřejného působení ocitla v rovině úpadku. Nepříliš rozsáhlou škálu české tvorby, do níž spadají již zmiňované noviny a různé paměti, rozšiřuje významným dílem lidová produkce. Ta zastřešovala jak církevní, tak i světské publikace. Vedle různých modlitebních knížek, zpěvníků a kramářských písní, těch už světského charakteru, se do popředí zájmu nejprve měšťanů a následně stále více i méně vzdělaných venkovanů dostala lidová povídková četba.¹⁰ Tuto zábavnou prózu prezentovaly zejména tzv. *knížky lidového čtení*. Jejich obsahová i jazyková stránka nebyla nijak valná, šlo však o zcela nový typ žánru, který chtěl v podstatě navázat na tradici humanistické kultury. Jeho původní určení bohatým a vzdělaným měšťanům překonal

⁷ Tamtéž, s. 233–240.

⁸ Tamtéž, s. 233–244.

⁹ Tamtéž, s. 233–244.

¹⁰ Více NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 75.

zájem nižších společenských vrstev, z nichž se ke konci 18. století vytvořila skupina výlučných konzumentů. Zprvu fantastické, převážně německé středověké příběhy a francouzské dobrodružné romány záhy nahradily výchovně laděné povídky s vyobrazením reálných životních situací a odkazem na nové osvícenské hodnoty.¹¹

Za hodnověrný odraz žité zkušenosti dané doby bychom mohli považovat tehdejší *kalendáře*, které byly rovněž vydávány pro zábavu a poučení. Během posledního desetiletí 18. století získaly ryze praktický ráz, zcela se z nich vytratily astrologické rubriky, hojně prosazované až do zhruba třicátých let, a naopak se v nich objevovala nová informační a osvětová tematika. Nelze přehlédnout evidentní význam kalendáře pro specifickou formu studia s cílem odhalit zcela odlišnou rovinu zkoumané problematiky, než kterou se zde budu zabývat. Nabízejí svým způsobem ojedinělou šanci, jak se přiblížit prožívané realitě daných konkrétních účastníků doby. Různé vpisky, poznámky nebo vzkazy vlastníků a čtenářů do těla těchto kalendářů, často velmi vtipné až úsměvné, nám mohou leccos napovědět o způsobu recepce, tedy vnímání běhu dané epochy ze strany příjemce nových myšlenek a názorů.¹² Oproti tomu je předmětem této práce podchycení samotné intence autorů osvícenské literatury, tedy vzhled do obsahu děl a objasnění příčin, které vedly k jejich napsání.

Za vyloženě trendovou záležitost můžeme označit *kramářskou píseň*. Své uplatnění nacházela v průběhu 18., a zejména pak v první polovině následujícího století do chvíle, kdy byla nahrazena novou, modernější variantou. Šlo o tištěné texty písní, které si na tržištích mohli návštěvníci koupit. Vlastní aktéři je z počátku, dříve než se písně staly dostatečně známými a oblíbenými, prezentovali formou blízkou divadelnímu představení. Obsahově byly velmi pestré, zpracovávaly celospolečenská témata, věnovaly se sociální politice i novinkám v oblasti kultury, primárně však sloužily jako zdroj nových informací o světě. *Kramářské písně* právem zastávají své místo v dějinném vývoji dané doby. I přes nepovzbudivá hodnocení této literatury z úst soudobé kritiky, která jí vyčítala naivitu a přílišný konformismus, se stala pro své posluchače atraktivní, což dokládají i vysoké tištěné náklady.¹³

¹¹ POKORNÝ, Jiří, BEZDĚK, Karel: Česká literární kultura – noviny, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 240–249.

¹² PETRÁŇ, Josef: *Kalendář*, Praha: Československý spisovatel, 1988, s. 9–11.

¹³ POKORNÝ, Jiří, BEZDĚK, Karel: Česká literární kultura – noviny, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 240–249.

Vedle této literatury, která se na žebříčku hodnocení literární i obsahové úrovně nacházela níže oproti standardu prosazovanému v rámci šíření osvěcenských principů a pro niž samotné osvícenství jen stěží hledalo pochopení, se objevovaly i daleko přijatelnější výchovné a popularizační publikace. Na rozdíl od zábavné prózy, k níž se vztahovaly výtky mravní nedostatečnosti, nízkého kontaktu s realitou i senační charakter, odrážely tyto tiskoviny aktuální ideály doby. Vyznačovaly se pozitivní rétorikou ve prospěch daného společenského uspořádání. I v těchto pracích si nelze nevděkovat způsobu, jak byly napsány.¹⁴ Neboť jedině respektováním jisté ustálené formy, zachováním si určité jednoduchosti sdělení a srozumitelnosti pro svého čtenáře – nepřilíš vzdělaného prostého člověka – mohly dosáhnout svého poslání.

Aby autoři zajistili těmto spisům důvěryhodnost, používali často čtenáři důvěrně známou biblickou frazeologii, anebo je přímo odkazovali ke konkrétním mravoučným příběhům (příkladem byla *Knihy Josefova* či *Nový kalendář tolerancí* a další jiné příručky a manuály). Z pohledu dělení česky psaných tiskovin, tak jak je zde postupně představuji, jsou tisky výchovné a přesvědčovací jakýmsi pomezím literární produkce zábavné a prostě sdělovací. Svou povahou kombinují obojí, mají tak charakter zprávy s cílem objektivně čtenáře informovat a současně využívají takového jazykového úzu a stylu, aby ho od čtení neodradily. Mimo literární rámec doposud předvedené tvorby, ale neopominutelnou součástí přehledu tiskovin přelomu 18. století jsou česky psané noviny.

Noviny vydávané česky měly od svého začátku pohnutou historii, v níž se střídala období, kdy vycházely, s těmi, kdy pro nezáměr čtenářů zanikaly. V počátcích českého novinářství se opakovaně projevila skutečnost spojená se vznikem žurnalistiky jako takové. Svou cenu nabývá sdělení tehdy, pokud je jeho příjemce za něj ochoten zaplatit.¹⁵ A právě nedostatek stálých odběratelů několikrát přerušil tradici založenou počátkem 18. století, kdy v roce 1718 jako vůbec první začal Karel František Rosenmüller vydávat české noviny. Na jejich obnově počátkem roku 1782 se podílel zvýšený apetit po informacích, který byl přirozeným důsledkem vývoje veřejného dění josefinského období, a určité uvolnění cenzury po nástupu Josefa II. na habsburský trůn. Od tohoto okamžiku byly české noviny vydávány kontinuálně, nicméně

¹⁴ Tamtéž, str. 240–249.

¹⁵ KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*, Praha: Orbis, 1955, s. 13.

po obsahové stránce ještě zdaleka nebyly soběstačné a srovnatelné s tituly německými, z nichž přebíraly jejich obsah a bez dalších zásahů ho přetiskovaly do české variace. Šlo tak víceméně o zahraniční zpravodajství. Tehdejší *Pražské české noviny* byly následně přejmenovány na *Schönfeldské cis. král. poštovské noviny* dle svého nového nakladatele (na základě odkoupeného privilegia na vydávání českých i německých novin), známého majitele tiskáren v Praze a Vídní Jana Ferdinanda rytíře ze Schönfeldu. Krátce nato byl vedením redakce pověřen Václav Matěj Kramerius a s jeho nástupem je i spojena nová éra česky vydávaných novin. Zlepšující se kvalita i rostoucí obsah novin díky Krameriovým schopnostem vedly k nárůstu počtu výtisků, avšak profesní úspěchy brzy vystřídal neshody, které vedly ke Krameriově odchodu a rozhodnutí založit vlastní periodikum.¹⁶

1.3 DÍLO VÁCLAVA MATĚJE KRAMERIA

1.3.1 Raná osmdesátá léta

Dříve než přistoupím k samotnému výčtu díla i profesní kariéře Václava Matěje Krameria, dovolím si rámcově nastínit celkový dějinný kontext osvětské epochy jako kulturního procesu, v jehož rámci se významným způsobem vyvíjela kompletní česká literární kultura. Tvůrčí orientace Krameria, respektive jeho literární portfolio de facto kopíruje produkci dané doby. Vůči „ostatním“ však v mnoha ohledech vyniká. Předně v celé řadě počinů, ať už to byly samotné prvotiny překladů církevních textů, primární orientace na nižší lidové vrstvy, anebo literární a novinářská činnost, vystupoval vždy jako aktér – průkopník. Čímž z logiky věci plyne, že budeme-li následovat Krameriovu kariéru od jejího počátku do konce, zjistíme, že do posledního detailu kopíruje tehdejší dějinný vývoj, zejména pak v literární a novinářské praxi. Je otázkou, zdali tehdejší stupeň vyspělosti společnosti v českých zemích, jak po stránce společensko-kulturní, tak i ekonomické, umožňoval vznik ještě nějakého dalšího literárního proudu či žánru tak, jako tomu bylo například ve Francii. Čímž se otevírá nový prostor pro další výzkum

¹⁶ POKORNÝ, Jiří, BEZDĚK, Karel: Česká literární kultura – noviny, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 240–249.

a případnou realizaci komparativní studie narativních zahraničních a domácích pramenů, anebo monitoringu dostupnosti této literatury na českém knižním trhu.

Společným jmenovatelem tematického zaměření Krameriova díla je jeho vyložené osvětový, lidovýchovný a s citelněji se probouzejícím obrozenectvím i národně agitační a protirevoluční ráz, který se projevil především ve vydavatelské a žurnalistické činnosti.¹⁷ V duchu reformní osvícenské politiky, která usilovala o změnu v celospolečenském měřítku, soustředil se Kramerius postupně vždy na aktuální témata, u nichž vycítil akutní potřebu se jim věnovat a patřičně je prezentovat. Což zpravidla vedlo k tomu, že byl prvním a po dlouhou dobu i jediným autorem, který se dané konkrétní problematice věnoval. Byl si vědom relativně pomalejšího pronikání osvícenských idejí do českých zemí, respektive celé habsburské monarchie oproti západnímu světu, a jelikož jejich variantní provedení přirozeně spatřoval v samotném josefinismu, rozhodl se přispívat k uskutečňování státních politických zájmů. Všiml si ztížené situace při jejich praktickém aplikování, které bylo záměrně ze strany opozice znemožňováno, zejména pokud šlo o objektivní informovanost nižších širokých vrstev obyvatelstva.

Do kontrastu k zaváděným novinkám v podobě různých císařských patentů se postavily zakořeněný tradicionalismus, kulturní zaostalost, pověřčivost a tmářství. Jsou navíc dále upevňované duchovními, kteří tak využívali svého výhradního postavení často jediných prostředníků v komunikaci mezi venkovským lidem a okolním světem. Krameriovými prvotinami byly různé, převážně evangelické náboženské spisky – modlitební knížky, kázání apod., jejichž prostřednictvím chtěl přispět k praktickému zavádění tolerančních principů (viz např. *Cirkulární spis pana z Háje, biskupa královehradeckého, na duchovenstvo osady jeho strany tolerancí z roku 1782*).¹⁸ Vyjma těchto drobných prvotin a zčásti na ně navazující knihy Josefovy můžeme konstatovat, vycházíme-li ze známých dostupných zdrojů, že následná Krameriova tvorba již měla výhradně světský charakter.¹⁹ A nutno podotknout, že co do objemu typově zpracovávané a vydávané literatury daného období to byla záležitost autorsky ojedinělá. Nutkání bojovat s nelichotivým hodnocením namířeným protijosefínsky

¹⁷ NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 18–32.

¹⁸ Tamtéž, s. 18–32.

¹⁹ HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence, Touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999, s. 70.

i omezenou schopností venkovského a částečně i městského člověka se ve škále císařských patentů a nařízení orientovat vedlo ještě téhož roku Krameria k sepsání příručky *Patentní ruční knížka pro měšťana i sedláka*, která jednoduše a srozumitelnou formou shrnovala legislativu vydanou Josefem II. během prvních dvou let jeho vládnutí. A po pěti letech se dočkala i dalšího dotisku.²⁰

Knize Josefově (vyšla v Praze roku 1784), kterou Kramerius přeložil z německého originálu, se staly předlohou reformy z kulturní a církevní oblasti. Ústředními motivy tohoto textu jsou glorifikace osobnosti Josefa II. a oslava jeho konání ve prospěch monarchie. Ponecháme-li stranou vysokou úroveň, s jakou byl text převeden do češtiny, nemůžeme vynechat obsahovou stránku díla. V *Knize Josefově* se již plně projevuje vlastní Krameriova názorová orientace ve prospěch josefinismu. Jde o publikaci, jejímž prostřednictvím chce podnítit změny ve vnímání člověka jakožto svéprávné bytosti v postavení vůči církvi a jejímu v určitých ohledech až dogmatickému a současně zastaralému učení, touží překonat zábrany, které nejvíce nedovolují přijmout nový způsob myšlení daný nedostatečným vzděláním.

Varuje před pověrami, pobožnostkami a podobným neracionálním chováním včetně mrhání času při účasti na četných církevních obřadech a svátcích. Dále zde ostře kritizuje představitele církve, jejich nadstandardní životní úroveň a současně kvituje rušení klášterů a mnišských řádů. Za zmínku jistě stojí i forma, kterou je kniha napsána. Už z části podtitulu „...na způsob biblí vydaná“ plyne, že autor zde pracuje převážně s biblickou frazeologií, která měla dát textu co do významu slavnostnější ráz a zároveň představovala jazyk čtenáři dobře známý odjinud. Na bázi konstruktivnosti sdělení a srozumitelného jazyka předkládá kniha čtenářům osvětské ideály v podobě nápravy církve, legitimizace vzdělání, respektive školství a vybízí k projevu sympatií vůči císaři, čímž intenzívně působí jako prostředek k výchově a osvětě.²¹

Aktivní znalost češtiny a rozvinutá schopnost jejího využití v literární tvorbě, které Kramerius nabyl zejména při působení ve svém prvním zaměstnání u rytíře Neuberka, kde se seznámil s celou řadou starých českých tisků při jejich prepisování, předznamenal jeho tvůrčí možnosti při následné překladatelské činnosti. Už drobné

²⁰ NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 18–32.

²¹ Tamtéž, s. 18–32. Dále též KRAMERIUS, Václav Matěj: *Knihy Josefova*, in: ed. NOVOTNÝ, Miloslav: *Knihy Josefova*, Praha, 1941, 21. svazek Národní klenotnice, s. 135–191.

církevní spisky, poté *Kniha Josefova*, a zejména český překlad josefínského autora J. V. Eybela *Křesťanská katolická užitečná domovní postyla* (vydaná v roce 1785) nesou stopy originalnosti v podobě autorských zásahů do obsahu samotného díla. Nešlo o „pouhé“ překlady z cizího jazyka, Kramerius se snažil daný text zpracovat a dodat mu přidanou hodnotu tím, že danou předlohu upravil a stylizoval do podoby přijatelné společenskému kontextu, v němž měla vyjít.²²

1.3.2 Novinářská činnost

Jako nebezpečnou plavbu nezkušených plavců i kormidelníků popisuje Vladimír Klimeš českou žurnalistickou praxi na prahu národního obrození před nástupem novináře Krameria. Když Kramerius ve svých třiatřiceti letech (v roce 1786) nastoupil jako redaktor do *Schönfeldských císařských královských pražských novin*, neměl de facto na co navázat. První ročník Krameriem redigovaných novin jasně ukázal na to, že postavil základ zcela novému typu periodika, než na jaký byli čtenáři zvyklí například u Rosenmüllera.

Předně se snažil pozvednout jejich obsahovou úroveň, která oproti ostatnímu ve střední Evropě vydávanému tisku podstatně pokulhávala. Dále se zaměřil na vnitřní uspořádání novin (v té době ještě nepoužíval rubriky), celkový trend jejich zaměření a ukotvení v rámci aktuální společenské situace i budoucích představ o vývoji osvícenských idejí na půdě habsburské monarchie.²³ Nutno podotknout, že tehdejší profese redaktora zaštiťovala kompletní agendu spojenou s přípravou i samotnou realizací novin. Náplní práce Krameria nebyla jen příprava či editace článků, ale také jejich obstarávání v případě zahraničního zpravodajství, dále se částečně podílel na tiskařské výrobě novin, řídil ekonomickou stránku věci a zajišťoval odbyť.

Obsahová skladba novin se pod Krameriovým vedením ustálila a rozdělila do rubrik. Přední pozice, tedy titulní stránka, patřila doslovné reprodukci císařských zákonů a nařízení, otiskovány zde byly všechny patenty a různé oběžníky (cirkuláře). Dále zde byl věnován prostor přejímanému zahraničnímu zpravodajství, válečným

²² NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 36.

²³ KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*, Praha: Orbis, 1955, s. 71.

zprávám a domácímu dění v Praze i na venkově. Nechyběly rady pro hospodáře, pravidelně se informovalo o oblasti kultury, novinkách na knižním trhu a pozváních do divadla.²⁴ Další hlubší strukturu bychom hledali marně. V té době se ještě nepoužívaly titulky (jejich objevení je novějšího data), a tak jednotlivá sdělení byla řazena postupně za sebou, dokonce i konkrétní dělení například dle důležitosti nastavil Kramerius až později ve vlastních novinách. Komentované zpravodajství, jak jej známe, s výjimkou kulturní rubriky neexistovalo. Nepravidelně, převážně při zvláštních událostech, se přidával úvodník. V něm se například Kramerius představoval jako nový redaktor a seznamoval čtenáře se svou vizí ohledně vedení a fungování novin. Přestože se toto jeho vůbec historicky první úvodní slovo jeho profese žurnalisty nedochovalo v úplném znění, je možné z jeho zbytku vyčíst Krameriovo zapálení pro výchovně-vzdělávací a osvětovou činnost v duchu oslavovaných osvícenských ideálů.²⁵

Po čtyřech letech působení u Schönfelda dovedly novinářské ambice po roztržce s ním Krameria k založení vlastních novin. Jejich první číslo vyšlo 4. července 1789. Od pátého čísla z roku 1791 se z původního názvu *Krameriusovy c. k. pražské poštovské noviny* přejmenovaly na *Krameriusovy c. k. vlastenecké noviny*. V mnohém Kramerius navázal na svou předchozí strategii – obsah i členění novin zůstaly nezměněny a navíc přibyly nové rubriky. Krameriova invence se navíc rozrostla o kontakt s dopisovateli, zejména mimopražskými, kteří jej pravidelně zásobovali informacemi o dění ze svého okolí, dokonce navázal spolupráci i s kolegy ze Slovenska. I přestože svůj pohled kontinuálně upíral směrem k českému zemědělcí, u něhož se prostřednictvím různých pobídek k novým pracovním přístupům a technickým vymoženostem snažil vzbudit zájem o výrobní reformu v zemědělství (již v Schönfeldských novinách zavedl rubriku *Naučení k domácímu hospodářství*), nepropadl zcela obecně rozšířenému a vlivnému působení fyziokratických názorů a zavedl rubriku *Vzdělání řemesel a fabrik*. Závěrem k obsahovému složení novin si zaslouží zmínku i první Krameriovy pokusy reportážní. Mezi ně náležela snaha referovat o význačných událostech, kam například patřila korunovace Leopolda II. na českého krále konaná v roce 1791 v Praze.

²⁴ POKORNÝ, Jiří, BEZDĚK, Karel: Česká literární kultura – noviny, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 240–249.

²⁵ KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*, Praha: Orbis, 1955, s. 71.

Navzdory cenzurní kontrole státního gubernia, kterému Kramerius předkládal každý jednotlivý výtisk novin, i období, kdy musel zavedené rubriky omezovat ve svém rozsahu, aby poskytl dostatečný prostor pro válečné a pak i revoluční zpravodajství, pečlivě udržoval praktický ráz osvětového charakteru svého periodika. Předně si vytyčil používat svého vlivu jako majitele novin k šíření osvícenského myšlení, neboť to přímo zaměřoval s osvětou a vzděláním lidu. Své komentáře cílil na konkrétní události i čtenáře, zejména lidové vrstvy na venkově a ve městech. Kramerius si ovšem také uvědomoval, že zejména v boji proti tmářství a pověřivosti, které byly stále ve společnosti silně zakořeněny, musí obracet své osvětově-výchovné výzvy na katolické duchovní, neboť právě oni byli povětšinou jedinými spoluvůrci veřejného mínění na venkově.²⁶ Celá šíře tematické skladby Krameriova počínání jako novináře zahrnuje nejdůležitější aspekty tehdejšího života společnosti, která akutně potřebuje osvobodit od náboženských představ „starého řádu“, přijmout nové postoje v problematice náboženské nesnášenlivosti, s čímž úzce souvisí i nové pojetí chápání lidskosti, a konečně poučit se a vzdělat ve věcech zemědělského hospodaření jakožto nejrozšířenějšího způsobu obživy v dané době i seznámit se s oblastmi přírodních a společenských věd.

1.3.3 Česká expedice

Vyvrcholením Krameriovy profesní kariéry, a jak se následně ukázalo i téměř dvě desetiletí trvajícím, bylo založení vlastního podniku, který produkoval vše podstatné, co z dané doby zahrnujeme do kategorie česky psané osvětové a vlastenecko-buditelské práce. *Česká expedice* (založená počátkem března 1790) se brzy stala místem hodným srovnání s ostatními renomovanými nakladatelstvími a knihkupectvími v Praze. Kramerius si za cíl vytknul zajistit dostupnost české knihy široké veřejnosti v souladu s potřebami tehdejší rodící se novodobé kultury a společnosti. Předně se zaměřoval na vlastní noviny, kalendáře a knihy. Publikoval práce svých kolegů – raných obrozenců –, staré české knihy, na jeho produkci se významně rovněž podílely

²⁶ Tamtéž, s. 72–81, dále NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 42–65.

překlady.²⁷ Vrátime-li se ještě o krok zpět, rozhodně bychom neměli opominout již uváděné přílohy k novinám (literární příloha *Pražský posel*) a kalendáře. Jejich význam mimo jiné spočívá v tom, že pro svou oblibu, kterou si postupně získaly, byly vydávány opakovaně. Nejprve po částech v příloze novin formou seriálu na pokračování a dále jako samostatné knížky lidového čtení. Tak například *Kalendář Tolerancí pro veškeren Národ Český Katolického i Evangelického náboženství* (vycházel od roku 1787) patřil mezi ty nejúspěšnější vůbec.²⁸

Jak už jsem naznačila, zdroje světské zábavné četby nebyly, krom uvedených jarmarečních či kramářských písní a cizích, zejména německých tisků, víceméně k dispozici v takovém množství a kvalitě, aby mohly být považovány za optimální volbu při výběru knihy jak u vzdělanějších vrstev, tak v případě nižšího městského i venkovského obyvatelstva, které bylo odkázáno na povídkové a románové alternace hrdinských a dobrodružných příběhů zpravidla podle cizích předloh, jejichž hlavním nedostatkem pak vedle společenské „neaktuálnosti“ byla nízká jazyková kultura.

Na pomoc v zápase o vyšší vzdělanost, péči o český spisovný jazyk a dosažení určité míry kultivovanosti lidových vrstev přizval Kramerius i další kolegy a autory novočeské zábavné beletrie, mezi něž patřili Prokop Šedivý, Antonín Josef Zíma, Jan Rulík apod. I přes počáteční navázání na určitou tradici v přejímání zahraniční látky převážně německých autorů – a nutno podotknout, že to byly převážně příběhy původem z francouzského prostředí – i objektivně nižší formu literární tvorby, čímž knížky lidového čtení nepochybně jsou, nelze Krameriovi a jeho spolupracovníkům upřít značný podíl na jejich tvůrčím přepracování nejen ve smyslu tehdejších požadavků samotných čtenářů, ale hlavně po stránce jejich účelovosti. Texty Kramerius nepřeváděl mechanicky, spíše je nenásilnou formou upravoval tak, aby obsahově i formálně naplňovaly jeho představu osvícenského racionalisty. Dříve rytířské romantické příběhy a pohádky nahradila beletrie výrazného didaktického rázu s důrazem na společenské i mravní ponaučení, přičemž i samotný děj se často umísťoval už i do českého prostředí.²⁹

²⁷ KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*, Praha: Orbis, 1955, s. 71.

²⁸ PETRÁŇ, Josef: *Kalendář*, Praha: Československý spisovatel, 1988, s. 96–97.

²⁹ KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*, Praha: Orbis, 1955, s. 177–225.

S *Českou expedicí* Kramerius volně navázal na svou žurnalistickou dráhu a přešel do pozice publicisty, který se vedle produkce spisů naučných a osvětových věnoval činnosti národně agitační a protirevoluční. S postupem času, kdy i osvícenské ideje již zčásti ztratily naději být bezvýhradně společností přijímány, zůstává Kramerius i nadále zapáleným osvícencem a josefinistou, který si zakládá na přesvědčení o nápravě společnosti v duchu osvícenské filantropie. Kramerius si zcela uvědomoval, že daný přechod nelze uskutečnit jinak než prostředky na bázi kompromisních návrhů mezi „novým“ a „starým“, a proto se vždy snažil vycházet z původních znalostí o světě i vžitých tradic.

2 TVŮRČÍ INSPIRACE VÁCLAVA MATĚJE KRAMERIA

Za úvod k popisu toho, co vedlo Krameria k aktivní účasti na „osvícenské ideologii“ a následně i na představách budoucího národního obrození, považuji v rámci udržení dějinného kontextu i dalších odkazů k němu za důležité uvést širší souvislosti týkající se společnosti a jejího stavu po stránce kulturní i sociálně-ekonomické. V otázkách státní politiky absolutistické monarchie, sociálního postavení poddaných v českých zemích, jejich úrovně vzdělání a míry participace na osvícenské praxi, vztahu evropského osvícenství k českému národnímu obrození i boje za národní jazykovou emancipaci se budu snažit zodpovědět příčiny, které Krameria inspirovaly k tvorbě zábavné a poučné prózy. Rovněž bych zde ráda představila jeho spolupracovníky a další autory literatury určené pro pobavení především lidových vrstev obyvatelstva. A současně i doplnila informaci k tomu, proč se vlastně celé osvícenské teoretické i praktické spektrum obrací na prostředí „malého“ člověka.

Krameriovo zaměření na široké lidové vrstvy nebylo náhodné. Disciplinaci lidového prostředí, tak jak si tento proces rozumové výchovy k pracovitosti, poslušnosti, šetrnosti a mravnosti vytyčila elitní skupina osvícenské reprezentace, popisují ve své studii Jan Randák a Jan Socha.³⁰ Důvody „shora“, na jejichž základě se pozornost státních autorit josefinismu a následně potažmo osvícenských reformátorů a publicistů ubírala směrem k lidové veřejnosti, primárně vycházely z učení populacionismu, který se opíral výhradně o ekonomické, politické a vojenské cíle. Šlo o čistě pragmatický přístup hodnotící krom počtu i kvalitativní znaky obyvatelstva v poměru k hospodářské prosperitě státu. Pro josefinisty se lidová společnost stala primárním nástrojem, který se rozhodli použít pro vytvoření chtěného normotvorného státního celku absolutistické monarchie. Šlo o přístup čistě pragmatického rázu, rozhodně bychom neměli podlehnout dojmu o změněném pojetí hodnocení lidu ze strany reprezentantů moci. Disciplinací lidových vrstev se měla vytvořit jakási protiváha feudálním stavům (velkostatkářské šlechtě) i suverénnímu postavení římskokatolické církve. Přeměna prostého člověka k obrazu ideálu

³⁰ RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... važ si času, chyt' se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 83

osvícenství, kterým byl jedinec ctnostný, řídící se rozumem a podléhající sebekázní i disciplíně, měla probíhat nenásilnou formou, bez účasti představitelů státu či církve.

Tuto funkci v plné míře zastoupily zábavné a poučné spisky i knížky.³¹ Mimo „teoretické“ vymezení či konceptualizaci orientace osvícenské praxe na lidové vrstvy sehrály u Krameria důležitou roli i vlastní osobní pohnutky dané přímou zkušeností. Předně byl výrazně ovlivněn svým původem. Pocházel z malého města, a tudíž velmi dobře znal podmínky, za jakých se odehrával sociální i kulturní život prostého člověka. Definitivní přesvědčení o nutnosti osvětového a výchovného působení na lidové vrstvy obyvatelstva pojal při svém několikaměsíčním pobytu na venkově v první polovině osmdesátých let, kde na vlastní kůži poznal, jak nízká úroveň života obecně zde panuje.

2.1 SOCIÁLNÍ A EKONOMICKÁ KAŽDODENNOST LIDOVÝCH VRSTEV

Sílu lidové populace nespatořoval Kramérius ani tak v jejím početním zastoupení, jako v duševním / kulturním dědictví, které si s sebou nesla. Viděl v ní poslední střípky historické návaznosti na minulost českého národa, neporušený základ, zdravé jádro, v němž jsou uchovávány tradice spolu s českým jazykem v jeho čisté, jadrné formě. Sám její představitel – prostý venkovský a městský člověk – si povětšinou tento fakt ani neuvědomoval, neboť jeho pozornost utkvívала v každodenní traumatizující sociální a ekonomické realitě dané zejména odmítavým postojem k vrchnostenskému despotismu. Drobné výstřelky v podobě stížností na nadměrné požadavky velkostatkářských pánů (odpor proti feudálním dávkám) sice nepředstavovaly v zásadě projev vzdoru vůči hierarchickému uspořádání společnosti, neboť to bylo považováno za přirozené a samozřejmé schéma, ale jistý projev apelu na osvíceného panovníka, jehož nejvyšším zájmem je blaho jeho lidu.³²

Takovýto model „poslušného“ poddaného, který žije v přesvědčení o nedotknutelnosti stávajícího sociálního rozdělení společnosti, naplňoval ideální podmínky pro aplikaci josefínské filosofie. V této souvislosti také hovoříme o vzniku

³¹ Tamtéž, str. 78.

³² BĚLINA, Pavel: Reformy osvícenského absolutismu, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 91–95.

tzv. selského mýtu spravedlivého císaře.³³ Shrneme-li tezi tohoto chtěného a prosazované-ho systému, který by zaručoval legitimitu a důvěru ve vládu osvětleného panovníka, ovšem za podmínky jemu přiznané autority a v jistém smyslu i požehnání „zdola“, nutně se nám vyjeví novodobý politický nástroj formování moderního státního uspořádání a současně i jediná možná cesta, jak jeho vládu či samotnou existenci v daném okamžiku sociálně-politického rozložení sil všech složek společnosti zaručit.

2.2 JAZYK A NÁROD V ÚPADKU

Rozlišujeme-li jednotlivé národy podle jejich jazyka, který pokládáme za jeden z hlavních pilířů identity každého z nich, narážíme v našich geografických podmínkách a v josefínské době na klíčový problém české společnosti v rovině kulturní i národnostní. Byl jím úpadkový stav vlastní řeči i všeho, co se s ní historicky pojilo. Jak už jsem uvedla, germanizační úsilí rakouského centralismu zčásti polevilo (od roku 1784 vycházely zákony dvojjazyčně apod.), myšlenkové klima společnosti však bylo značně rozvlněné. Část společnosti inklinovala více k němčině, patrné byly i známky vlivů z francouzského kulturního prostředí, své zastánce si uchovávala i tradiční latina odkazující k antickým základům.³⁴ Jediným „spolehlivým“ nositelem české kultury a spisovného českého jazyka byly nižší vrstvy městského obyvatelstva a vesničané, u nichž, jak už víme, byla patrná snaha spíše než projevovat své národní vědomí uhájit si své živobyčí.³⁵ Trend doby, kdy se ve vyšší společnosti ujala rétorika předsudků a pohrdání mateřštinou – přihlásit se k ní by znamenalo snížit se sociálně i kulturně – a dále taky neznalost starších českých knih a jejich autorů, by vedl nevyhnutelně ke ztrátě myšlenkové i kulturní souvislosti s národní minulostí. Takováto skutečnost,

³³ Zrušení nevolnictví, hospodářské reformy včetně možnosti výkupu z robotních prací, odstranění ponižujících tělesných trestů a částečně i eliminace povinností spojených s náboženskými zvyklostmi (např. zrušení některých svátků v pracovních dnech) byly u většiny obyvatel lidového původu vesměs přijaty kladně, což vedlo k vytvoření tzv. selského mýtu spravedlivého císaře. Osobnost Josefa II. byla díky těmto svým reformním krokům vnímána daleko příznivěji ve srovnání s většinou jeho předchůdců. Viz HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence, Touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999, s. 36–39.

³⁴ KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus, Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003, s. 70.

³⁵ PORÁK, Jaroslav: Český jazyk, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 233–240.

navíc umocněná stále ještě absencí nedostatečně zformovaného středního stavu, od něhož se očekávala produkce nového národního myšlení i cítění, představovala reálné riziko hrozícího úpadku národního vědomí i úcty k jazyku.³⁶

V daném okamžiku výše popsaného společenského rozpoložení českého národa v počátcích jeho obrození se formoval Krameriovův názor. Přispělo k tomu jednak univerzitní prostředí, v němž se jako student filosofie a práv seznámil s Josefem Dobrovským, který jej uvedl do okruhu pražských intelektuálů, v té chvíli již okouzlených pokrokovým osvícenstvím, i mezi aristokraty a do uzavřených vědeckých a literárních spolků, kde se k životu probouzel český patriotismus, jednak i častá účast na setkáních českých učenců a umělců v domě Jana Františka rytíře z Neuberka (Krameriova prvního zaměstnavatele). Zde se nejčastěji potkávaly výrazné osobnosti z oblasti literární tvorby Krameriovy doby. Krom Dobrovského mezi ně patřili František Martin Pelcl, Gelasius Dobner, František Jan Tomsa apod.³⁷

K dotvoření úplného obrázku Krameriovy tvůrčí orientace na tvorbu publikací lidově výchovných v návaznosti na myšlenkové proudění vlastenecké je nutné upozornit na přímé napojení nově nastupující obrozenské generace na osvícenství. Respektive uvědomit si, že za daných podmínek považujeme jejich představitele za české vlastenecké osvícence. A přestože se s myšlenkami josefinismu následně celá řada z nich rozchází a stává se jejich ostrými kritiky,³⁸ nemění to nic na skutečnosti, že velká část z obsahu josefínské filosofie pronikla do tehdejšího vlastenectví.³⁹ V zásadě

³⁶ KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*, s. 71.

³⁷ NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 13–21.

³⁸ Za příklad jednoho z nejhlasilivějších zastánců a podpůrců josefínských reforem i samotné postavy Josefa II. můžeme na počátku Josefovy vlády označit F. M. Pelcla. Z původního nadšence se ke konci působení císaře stal ostrý až nenávistný kritik, který Josefa a jeho „politické a sociální dílo“ vyloženě hanobil. Je zde zajímavé pozorovat, že například u V. M. Kramera se s podobnou situací nesetkáme, naopak u něj sledujeme kontinuální a stabilní názorovou linii. Viz NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*. Praha: Melantrich, 1973 a také KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus, Příspěvek k národnímu a společenskému obsah češství doby obrozenské*, Praha: Karolinum, 2003.

³⁹ Prvky josefinismu, mezi něž řadíme nárok na přirozené právo rozumu, svobodu myšlení a projevu (ty jako skutečně typické projevy), svobodu ekonomickou, pravdu – zejména tu historickou, tj. pravdu určenou pro lid, a samozřejmě pravdu vědeckou – ta měla zabránit šíření pověstí a povídaček, nepochybně utvářely i podobu vlastenectví. Společné stanovisko zastávaly oba proudy v přístupu k otázce náboženské, a i přes návrat části společnosti ke starému křesťansko-katolickému základu u nich převládal uvolněnější přístup, doprovázený náboženských deismem, kontrující pověru, mnišství apod. a prosazující náboženskou toleranci. Viz KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalis-*

bychom mohli říci, že osvícenská snaha o výchovu ve smyslu probuzení rozumu i citu jakožto podtext snahy reformovat mravně i hospodářsky, se shoduje s principem vlastenectví do okamžiku, kdy se rozcházejí jako patriotismus dynastický na straně jedné a národní na té druhé.⁴⁰

2.3 NEGRAMOTNOST KULTURNÍ I ZEMĚDĚLSKÁ

Zdánlivě nesouvisející spojení kulturního a zemědělského faktoru života lidových vrstev do jednoho tematického celku si dovolím vysvětlit na následujících řádcích. Jak víme, hodnota prostého člověka z venkova či města nabývá v poslední třetině 18. století a na počátku století nadcházejícího na významu ve všech ohledech společenských měřítek. Významně se na tomto sociálním a kulturním vývoji směrem vzhůru podepsal zájem monarchisticky smýšlející části společnosti daný obavou ze síly a velikosti lidové populace v jejích revolučních projevech, dále chápání lidu jako mocenského nástroje proti feudálním stavům. Svou úlohu zde hrál i fakt ekonomické závislosti zejména vojenské složky státních výdajů na hospodářské kondici produktivní složky obyvatel a konečně vědomí toho, že nový pohled na sedláka jakožto základ společnosti ukazuje na tutéž osobu, která se nachází na nejnižší příčce společenského žebříčku. Tento hendikep, v jehož důsledku daný jedinec postrádal nejen své vlastní osobnostní sebevědomí, ale i vědomí národní příslušnosti, a to i tehdy, pokud byl on sám považován za jejího jediného a posledního nositele, přivedl na svět myšlenky o vlastenectví a s ním spojené důležitosti jazyka jako prvotního předpokladu a záruky přináležetosti k národu.⁴¹

V souvislosti se zemědělskou negramotností rolníků používají Josef a Lydia Petráňovi pojem „industriální vyučování“,⁴² který označuje osvícenskou snahu státu

mus, Příspěvek k národnímu a společenskému obsah češtví doby obrozenské, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003, s. 100–109.

⁴⁰ RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... vař si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 81.

⁴¹ KUTNAR, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu*, Praha: Historický klub, 1948, s. 67–77.

⁴² PETRÁŇOVI, Josef a Lydia: *Rolník v evropské tradiční kultuře*, Praha, 2000, s. 180–182.

prostřednictvím základního vzdělání obyvatel pozměnit jejich přístup ke své práci a tím v nich vyvolat zájem podílet se na jejím výsledném efektu nejen ve smyslu vlastního užitku, ale i formou veřejného prospěchu. Chce jim ukázat, že obecné blaho přinese zisk jednotlivci a zároveň formu zhodnocení národního produktu. Vyjádřením moderní ekonomické terminologie, záměrem bylo zvýšení životní úrovně, která se odráží v míře hrubého domácího produktu. Vzdělávacím standardem se stalo krom čtení a psaní i poučení o nových výrobních technologiích, rozvíjel se i estetický vztah k přírodě.⁴³ Opětovné včlenění lidových vrstev mezi respektovanou a plnohodnotnou složku národa, kterou by z pozice svého podílu na národním produktu a svým počtem (v této chvíli ještě nemůžeme hovořit o právech občanských) měla přirozeně zastávat, se stalo předmětem zájmu a úsilí nejen státu, ale potažmo autorů zábavně-naučných spisků a povídek. Tento druh literární produkce přelomu 18. a 19. století se vyznačoval snahou o odbornou, kulturní a mravní výchovu sedláka de facto ve dvojím provedení – bez obrozeneckého motivu a s ním.

Autoři prvního proudu volili spíše rétoriku fyziokratického učení (J. A. Riegger, J. Mehler) či kladli důraz na mravní hodnoty a povahu osoby sedláka, vždy však zemědělského člověka. Jeho práci popisují oslavným tónem a různými dokazovacími metodami (zvláště návratem k antické úctě k rolnictví) přesvědčují selský lid o jeho konstitutivní funkci v rámci národa (resp. státu). Nově do tohoto žánru vstoupil Kramerius s přidavným motivem národně agitačním, čímž navyšuje etaticko-utilitaristickou pozici lidu o další jazykový a národnostní důvod.⁴⁴ Práce *Večerní shromáždění Dobrovické obce* (vyšla v České expedici v roce 1801 a je Krameriovým vlastním dílem) byla jednou z nejrozsáhlejších v „oboru“. Kramerius v ní modeluje ideální vzor obce a jejích titulních představitelů dle typů (sedlák, farář, vrchnost, učitel apod.) na pozadí popularizace různého vědění z oblasti morálky, rodinného života a výchovy dětí, vzájemných vztahů a uspořádání života v obci, pěstování včel, meteorologie apod. Tento spisek, stejně jako *Dobrá rada v potřebě, aneb: Vypsání života Davida Opatrného* a dvousvazkový *Přítel lidu*, náležel do kategorie hospodářsko-naučných a osvětových knížek, tedy literatury populární s vyššími nároky na čtenáře

⁴³ Tamtéž, s. 180–182.

⁴⁴ KUTNAR, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu*, s. 67–77.

oproti předchozím vydávaným tiskům v podobě knížek lidového čtení, cestopisů a zeměpisných líčení a kalendářů.⁴⁵

O žánrovém zařazení spisku *Dobrá rada v potřebě...* budu nadále vést polemiku, neboť zde nastíněný Novotného pohled naráží na odlišné interpretace dalších autorů,⁴⁶ a přestože se v konečném důsledku může jednat „jen“ o různou kategorizaci pojmenování skupiny literárního díla, bude v rámci předmětného zájmu o tento text v mé práci věnován prostor i této zjištěné nuanci.

Naučné a osvětové Krameriovy spisy nastupují na scénu později, objevují se de facto až na začátku 19. století, kdy opětovně zjištěná situace kvůli pojosefínské reakci i ekonomickým důsledkům přetrvávajících válek zvýšila intenzitu zemědělské osvěty. Krameriova široká popularizace zemědělských vymožeností a poznatků v sobě zahrnovala dva hlavní směry: předně se zaměřoval na správné obdělávání půdy a dále se věnoval racionálním způsobům chovu dobytka, svá poučení rovněž doplňoval o cenné rady „ku vzdělávání“ zahrad, pěstování zeleniny a ovoce apod.⁴⁷

Krameriova progresivita, s jakou provádí modernizační osvětu v zemědělském sektoru, je pokračováním jeho důsledné žurnalistické činnosti se znakem přetrvávající věrnosti osvícenským ideálům zahalené v roušce národně agitační práce, jejímž prostřednictvím apeluje na význam mateřského jazyka v boji za uchování národa (např. předmluva ve *Večerním shromáždění Dobrovické obce* nazvaná *Vlastencovo dobré mínění*).

2.4 AUTOŘI KNÍŽEK ZÁBAVNÉHO ČTENÍ

Své renomé si Krameriova *Česká expedice* získala nejen svou úctyhodnou šíří vydavatelské činnosti, stala se rovněž místem, kde se na prahu národního obrození potkávali hlavní reprezentanti pražských vlastenců, autoři celého spektra tehdejší

⁴⁵ NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 196–211.

⁴⁶ Zde vycházím z odlišných schémat načrtnutých autorkami Lenkou Kusákovou a Jaroslavou Janáčkovou, jejichž interpretacemi se budu zabývat později.

⁴⁷ Krameriovy naučné a osvětové spisky se zemědělskou tematikou přímo navazují na seriálová vydávání „*Nového kalendáře tolerancí*“, s nimiž se čtenáři mohli setkávat mezi lety 1787 až 1798. Krom celé škály různorodých informací z celospolečenského dění tkvěl základ této publikace v řadě hospodářských lékařských a domácích ponaučení.

národně agitační a protirevoluční literární produkce i spisů naučných a osvětových. V návaznosti na tematické zaměření tohoto textu považuji za vhodné představit zejména ty osobnosti, které se pohybovaly v blízkosti Krameria, tudíž na něj mohly mít přímý vliv, a jejichž spisovatelská činnost se zároveň zaměřovala, ať už zčásti či plně, na oblast zábavné prózy, tj. psaní knížek lidového čtení. Výjimkou bude zmínka o F. J. Vavákovi, jehož autorství spadá do kategorie tvorby tzv. „písmáků“.⁴⁸

Mezi blízké Krameriovy spolupracovníky patřil český spisovatel, překladatel a hudebník **Jan Rulík** (1744–1812). O jeho díle toho dnes víme daleko více, nežli o tom, jaký vedl život. Tento pražský měšťan a spisovatel, jak se sám představoval, vydal více než čtyřicet knih a i přes jejich nepříliš vysokou náročnost na kvalitu se můžeme domnívat, že si u svého čtenářstva vedly úspěšně. Jeho stěžejními díly však byly česky psané, anebo z němčiny přeložené souhrnné popularizační práce dějepisické.⁴⁹ U Rulíka se setkáváme s velmi zajímavou kombinací barokního historismu a moderního vlastenectví. Což je patrné z jeho pojetí koncepce národa – zabýval se otázkami společenské rovnosti –, do níž zahrnoval bez rozdílu všechny vrstvy společnosti.⁵⁰ Centrem jeho vlasteneckého zájmu byla mateřština, jejíž národotvorné funkci přisuzoval prvořadý význam, stejně jako prosazoval vzdělávání v českém jazyce pro chudou českou mládež (*Velmi užitečná historie* z roku 1793). Definoval „pravé“ osvícenství ve smyslu nových teoretických a praktických poznatků prospěšných jednotlivci i skupině a přístupných všem (*Vesnického faráře rozmlouvání s svými osadníky* z roku 1804).⁵¹

František Jan Tomsa (1753–1814) byl Krameriovým přítelem, jeho vydatným pomocníkem na poli šíření zemědělské osvěty a předním osvícenským publicistou. Překládal povídky a školní učebnice. Nezaostával za trendem doby, v níž vycházely v početných řadách obrozenecké mluvnice, a rovněž se pokusil nastínit novou

⁴⁸ Viz zmínka o F. J. Vavákovi v této kapitole.

⁴⁹ Je autorem dobovými prvky protkaného „Kalendáře historického“, který vycházel mezi lety 1797–1810 v celkem šesti dílech. Viz KUTNAR, František, MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 177.

⁵⁰ HROCH, Miroslav: *Na prahu národní existence, Touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999, s. 140–142.

⁵¹ KUTNAR, František: *Obrozenecké vlastenectví a nacionalismus, Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenecké*. Praha: Karolinum, 2003, s. 168, 181, 186.

metodologii užívání spisovného českého jazyka, čímž víceméně neúspěšně soupeřil s návrhem Josefa Dobrovského, který oproti jeho koncepci zvolil střední cestu (sice vzdálenější současnému úzu, ale opírající se o vynikající znalost starší češtiny).⁵² Jeho populární knížky přinášely novinky z oblasti pícninářství a chovu dobytka, šlo o tvůrčí přepracování původních, v tehdejší době velmi atraktivních knížek německého hospodáře a experimentátora Johanna Christiana Schubarta. Například v boji proti tmářství, pověrám a předsudkům navazuje Kramerius svými povídkami právě na dílo Tomsovo – *Měsíční spis pro poučení a obveselení lidu obecného* –, které vycházelo od roku 1787.⁵³

Hned vedle novin a knih se za hlavní vlastenecký instrument považovalo divadlo. Mezi skupinkou zakladatelů české vlastenecké scény vybudované na Koňském trhu a nesoucí název *Bouda* (založeno roku 1786) nalézáme Krameriova vrstevníka, spisovatele a známého dramatika **Prokopa Šedivého** (1769 – asi 1810). O jeho životě v datech de facto nejsme schopni referovat, průkazněji za něj hovoří jeho dílo. Předně byl tím, kdo stál spolu s Krameriem, Rulíkem nebo Zímou, k němuž se vzápětí dostanu, u zrodu myšlenky položit základy nové původní zábavné prózy, která by přímo nečerpala z prozaické četby staročeské literatury, tedy knížek lidového čtení veleslavínské éry, neboť ty již svým obsahovým zaměřením, kvalitou sdělení i povahou neuspokojovaly potřeby čtenářů doby konce a přelomu století.⁵⁴ Krom Šedivého autorství novočeské beletrie určené pro pobavení jistě stojí za zmínku i jeho rozsáhlá úvaha (převedená z německého originálu) *Krátké pojednání o užitku, kterýž ustavičně stojící a dobře spořádané divadlo působiti může* (vydaná roku 1793), jejímž prostřednictvím vyjádřil názory svých vlasteneckých kolegů z divadla.

Dalším ze spolupracovníků *České expedice* byl **Antonín Josef Zíma** (1763–1832), národní buditel, knihtiskař, dramatik a básník. V době, kdy ještě Kramerius „šéfoval“

⁵² Dobrovského kodifikace spisovného jazyka se stala základem moderní spisovné češtiny. Viz PORÁK, Jaroslav: Český jazyk, in: PETRÁŇ, Josef a kol.: *Počátky českého obrození, Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, s. 233–240.

⁵³ KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*, Praha: Orbis, 1955, s. 76. Viz také NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 79–80.

⁵⁴ Míněny jsou knížky lidového čtení, k nimž patří např. kroniky o Štilfridovi a Bruncvíkovi, o Apolloniovi Tyrském, o Mageloně, Meluzině, Fortunatovi, Enšpiglovi, o Peritonu a Dionidovi apod., které byly součástí české literatury již od 16. století a dokonce některé i od předhusitské doby. Viz KOLÁR, Jaroslav: *Zábavná četba pro lid pobělohorské doby v obrozené literatuře*. In *Česká literatura*, 1959, roč. 7, č. 4, s. 414, 415.

novinám u Schönfelda, mu příležitostně společně s dalšími literáty do některých vydání poskytoval vlastenecké veršovánky. Shodně s Krameriem sdílel obdiv a úctu k osobě Josefa II., kterou vyjádřil ve své písni *Znamení vlastenecké vděčnosti* (z roku 1786). Jako vlastenec se zabíral otázkami společenské rovnosti, tvrdil, že urozenost je vlastnost ducha, moudrosti a hrdinství, jak prakticky předvedl ve své hře *Oldřich a Božena*.⁵⁵

Milčického sedláka a rychtáře **Františka Jana Vaváka** (1741–1816) lze obšírně charakterizovat jako výjimečnou postavu zastupující selský stav, kronikářského pamětníka s bohatou a důvěrnou znalostí dějin i schopností poutavě zpracovat své názory v zápisu o prožité realitě, aktivního vlastence a předního vesnického informátora své doby – tzv. „písmáka“. Byl zastáncem tradicionalistických hodnot, náboženského konformismu a současně však ve svých *Pamětech*⁵⁶ dokládá existenci hospodářsky a myšlenkově emancipovaného českého rolnického venkova.⁵⁷ Vavák se aktivně podílel na veřejném životě, vystupoval jako mluvčí venkovského lidu, ovšem s dovětkem „jménem všech věrných Čechů“. Spolupracoval s Krameriem i obrozenci okolo *České expedice*.⁵⁸

2.5 NOVOČESKÁ ZÁBAVNÁ PRÓZA – KNÍŽKY LIDOVÉHO ČTENÍ

V úvodu této kapitoly si dovolím položit otázku týkající se návaznosti novočeské zábavné prózy, tj. knížek lidového čtení, na žánrově stejnou českou literaturu oblíbenou v průběhu 16. až 18. století, tzv. staročeskou četbu určenou k pobavení čtenáře. Je více než pravděpodobné, že i přes ne zcela jasnou kontinuitu mezi oběma

⁵⁵ KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus, Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*. Praha: Karolinum, 2003, str. 102, 117. Viz také NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*. Praha: Melantrich, 1973, s. 82, 89.

⁵⁶ VAVÁK, František Jan: *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816, kniha třetí, část I. (1791–1794) a část II. (1795–1797)*, Praha: vydal J. Skopec, 1915–1916.

⁵⁷ KUTNAR, František, MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví. Od počátků národní kultury až do sklonku třicátých let 20. století*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997, s. 172.

⁵⁸ Ústy F. J. Vaváka intervenovali čeští obrozenci při korunovaci Františka II. za práva českého jazyka. Pozdravnou báseň „Vítání české koruny“, kterou k této příležitosti Vavák sepsal, otisknul ve svých novinách *Kramerius*. Vzhledem ke značné otevřenosti jejího obsahu musely být na základě cenzurního zásahu některé části vypuštěny. Viz NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 157.

těmito vývojovými liniemi existuje určitá vazba, o čemž svědčí i primární volba Krameria působit na prostého člověka právě prostřednictvím knížek lidového čtení. Jde mi o to, prokázat, že právě tyto staré tisky byly Krameriovi alespoň zčásti inspirací. K tomu použiji dat získaných z rozboru Jaroslava Kolára, který výsledky své analýzy shrnul v krátkém pojednání ještě dříve, než uveřejnil samotný podrobný rozbor několika vybraných povídek ze „staročeské“ tvorby v samostatném díle.⁵⁹

Předně je třeba se ptát po cílové skupině, jíž byly knížky určeny, a jejím případným kvalitativním posunu, co se týče požadavků na obsahovou i literární náročnost textů, a dále přihlídnout k dobovým souvislostem plynoucím ze společenské a kulturní situace zejména v poslední třetině 18. století a na počátku 19. století, tedy obdobím rané fáze národního obrození. Na základě srovnání dvou variant téhož žánru bych ráda představila základní povahové rysy knížek lidového čtení z Krameriovy vlastní produkce.

Na první pohled znatelnou změnou je posun čtenářského publika od šlechty ve 14. století k drobnému měšťanstvu o dvě stě let později, u „staročeské“ literatury až k výhradně lidovým vrstvám, jimž byla určena a „na míru“ šita zábavná četba „novočeská“. Zde však můžeme namítnout, že určení cílové skupiny čtenářstva v podstatě nemá jak narušit vlastní smysl literatury typu zábavné prózy. Vývoj sociálních a společenských poměrů může vést k rozdílnému rozložení „sil“ ve struktuře společnosti, a proto v konečném důsledku nemusí hrát významnou roli to, zdali je v hledáčku autorů měšťan, anebo sedlák. Neboť základní charakter textů zůstává. Typické znaky novočeských tisků – větší důraz na propracování psychologie postav stejně jako motivace děje a samozřejmě zesílené vlastenecké cítění – odrážely změněné potřeby receptora této literatury, pro něhož životní obsah zpracovávaný v pobělohorské lidové próze byl překonaný. Což zároveň svědčí o tom, že kritérium vztahu literatury ke skutečnosti zůstalo zachováno.⁶⁰

Ačkoli se obrozenci bránili jakékoli kontinuitě mezi oběma literárními útvary, zvláště Kramerijs hlasitě odsuzoval staré povídky, o nichž se vyjadřoval jako o hloupých povídkách a báchorkách, které „zhola nic k naučení ani k nejmenšímu

⁵⁹ KOLÁR, Jaroslav: Zábavná četba pro lid pobělohorské doby v obrozenecké literatuře. In *Česká literatura*, 1959, roč. 7, č. 4, s. 414–425.

⁶⁰ Tamtéž.

mysli vyrazení nesloužejí“,⁶¹ přijali řadu ústupků. Předně si byli vědomi toho, že sepětí prostého čtenáře s lidovou pohádkovou tradicí a jeho konzervativní vkus stále ve značné míře přetrvávají, a proto se u nich setkáváme se střídavými postoji jednoznačného odmítání těchto starých tradovaných skladeb s přejímáním některých jejich ustálených a osvědčených prostředků, mezi něž patřily některá témata a motivy,⁶² ustálenější jazyková forma i vnější úprava. V krameriovském pojetí bezpochyby převážily nové prvky odpovídající změně nároků na jazyk a styl (uplatňují se nové, rozvinutější literární techniky), snaha potlačit fantastičnost a navodit atmosféru reálného života v co nejširším záběru, tj. prosadil se požadavek na všestranný zájem nejen o postavy, ale i realitu, která je obklopuje; cílem bylo vést lid k náročnější četbě i vědomí národní příslušnosti s výraznějšími projevy vlastenectví.

I pokud Kramerius proti staročeské zábavné beletrii postavil tehdejší německé romány a apeloval na ostatní kolegy, aby tento vzor následovali, i přes jeho veškeré cílené programové úsilí prosazovat vcelku jiný typ četby, než na kterou byl venkovský čtenář zvyklý a kterou si žádal, nemohl, ač si to zřejmě vůbec neuvědomoval, anebo záměrně tento fakt potlačoval, zcela vyloučit přirozenou snahu obrozenecké literatury čerpat z jediného domácího zdroje, bez něhož by další vývoj nových knížek lidového čtení nebyl možný.⁶³

Nejen knížkám lidového čtení vzešlých z Krameriovy produkce, ale de facto celému rozsahu tehdy vydávané českojazyčné prózy dominovala výchovná tendence.⁶⁴ Takovéto texty měly působit na každodenní život jedince ve smyslu vychovat ho k obrazu osvícenského ideálu člověka (poddaného), v takové míře vybaveného po stránce fyzické i duševní, která by perfektně zapadala do nastaveného systému s cílem dosáhnout žádané efektivní produkce a prosperity. Onen proces „normalizace“

⁶¹ Viz Krameriova předmluva k historické dobrodružné knize P. Šedivého „České amazonky, aneb: *Děvčí boj v Čechách pod správou rekyně Vlasty*. Podle Hájkovy kroniky sepsáno od Prokopa Šedivého. Nákladem V. Kramériusa“, vydané v Praze roku 1792.

⁶² Příkladem je povídka Zdeněk ze Zásniku, jejíž vznik náleží do období krameriovské generace a která čerpá zejména po dějové stránce z lidové knížky o Fortunatovi. Sice se v ohledu na využití vypravěčského způsobu a umělecké nenáročnosti na jazykovou stránku díla novočeské literatury mírně vymyká, naopak se jí přibližuje nekonkrétním pojetím vlasteneckého cítění hlavního hrdiny i morálně naučnou tendencí s důrazem na veřejnou prospěšnost. Viz KOLÁR, Jaroslav: *Zábavná četba*, s. 419.

⁶³ ed. KUSÁKOVÁ, Lenka: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*, Praha: Československý spisovatel, 1980, s. 9–10. Viz také KOLÁR, Jaroslav, *Zábavná četba*, s. 414–425.

⁶⁴ KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození*. Studie, Praha: str. 54–57.

či „racionalizace“ měl aktéra navést na cestu rozumu, pravdy a dobra, předat mu sdělení o ideálním životě, jehož může dosáhnout, neboť tato šance se nabízí všem bez rozdílu.⁶⁵

Tak se s didaktickým obsahem setkáváme při zpracování různých látek. V povídce *Boženka, veselého Kubíčka manželka*⁶⁶ se i přes její primární určení mladým dívkám dovidáme o celé řadě poučení, která tvoří tehdy prosazovaný normovaný rámec výchovy namířený proti nevědomosti či neumělosti, zahálce, nehospodárnosti a neřestem. Božence, jíž zemřela matka jen několik málo let od jejího narození, se dostalo plnohodnotné „náhrady“ u vlastní kmotry, která ji vychovala v cudnou a pracovitou mladou slečnu. Cvičila ji ve veškeré ženské práci i jí vštěpovala patřičné způsoby chování a oblékání, učila ji hospodárnosti. Nic z toho však nedokázalo zabránit, aby ve své naivitě a neznalosti nepodlehla lákadlu příslibené lásky a štěstí v manželství s dudákem Kubíčkem. Povolání Kubíčkovu však s sebou neslo velké množství neřestí, jimž nedokázal čelit a svou mladou ženu uchránit před trápením, které jí činil svým pitím, zálety a celkovou nestálostí. Příběh skončil smutně, smrtí Boženky. Tato brožura sloužila především k poučení mladých děvčat o tom, jak se správně chovat (s důrazem na cudnost a zdrženlivost) a jak náležitě zastávat status manželky. Příběh o nešťastné Božence, která se neubrání nástrahám nedobrych osob, je typem populární četby, která na přelomu 18. a 19. století patřila k těm méně atraktivním kvůli převládajícímu didaktickému rázu na úkor dějovosti a příběhovosti.⁶⁷

Naopak vyprávění Prokopa Šedivého *Zazděná slečna aneb podivné příhody Marie z Hohenturu* je typickým příkladem rytířské povídky, v níž převládaly dobrodružné prvky dodávající ději poutavost a napětí. I proto patřil tento spis k čtenářsky velmi oblíbeným, o čemž svědčí i následný dotisk hned čtyři roky po jeho prvním vydání.⁶⁸ Ani v příběhu osudem zkoušené Marie, dcery neurvalého, násilnického otce rytíře

⁶⁵ RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... vař si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*. Praha 2009, s. 77–84.

⁶⁶ Povídku vydal Jan Rulík v roce 1802, navazuje na text „Veselý Kubíček“ od stejného autora, který je otištěn v edici Milana Novotného „Romantické povídky z národního obrození“ vydané v Praze roku 1947.

⁶⁷ RULÍK, Jan: *Boženka, veselého Kubíčka manželka*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*, Praha: Československý spisovatel, 1980, str. 73–111.

⁶⁸ NOVOTNÝ, Jan: *Odkazy pokrokových osobností naší minulosti*, Praha: Melantrich, 1973, s. 194.

Konráda z Hohenturu, nechybí značná dávka výchovných doporučení. Nejvýše jsou zde hodnoceny odvaha a houževnatost, trpělivost i víra v dosažení pokory a odpuštění, které všechno zlé v dobré obrátí. Významným motivem, s nímž se nejednou v průběhu tohoto i mnoha dalších vyprávění setkáváme, je svobodná volba. Zde je však míněna svoboda vztažená k osobě hrdiny příběhu, potažmo čtenáře, jeho disciplíně a účelovosti jeho rozhodování a míře odpovědnosti za něj.⁶⁹ Svoboda de facto omezující ve smyslu „uškodíš si sám sobě a jiným nepomůžeš“ se vztahuje ke způsobu jednání, které ve smyslu „normalizačních“ snah tehdejší doby bylo považováno za nejvíce prospěšné.⁷⁰ Stejně jako výchovný typ povídek nabízejí i tyto svým obsahem blízké pohádkám čtenáři možnost alespoň se přiblížit ideálnímu předobrazu štěstí a blahobytu, který je dostupný každému, nezávisle na jeho společenském postavení.⁷¹

Postava Františka Vaváka byla ve své době velmi dobře známa, jako obrozenec se stýkal zejména s lidmi v okruhu České expedice. Na poli boje za práva národního jazyka působil se stejnou intenzitou, s jakou prosazoval zemědělskou osvětu. Brožura *Zrcadlo výborného sedlského obcování*⁷² je výjimečná tím, že si za hlavního hrdinu zvolila právě tohoto milčického rychtáře a známého písmáka ještě v době jeho aktivní činnosti. Spisek, jehož autorem je Vavákův dopisující přítel, moravský obrozenecký kněz Tomáš Fryčaj, měl sloužit jako protiváha laciným pohádkám lidového čtení a nabídnout obsah na patřičné úrovni po stránkách odborné, osvětové i jazykové. Vyprávění o každodenním Vavákově životě střídají jen volně navazující části výkladové, dotýkající se různé problematiky selského života. Hlavní tezí tohoto oslavného životopisného díla je představit čtenáři ideální vzor sedláka – nositele typizovaných

⁶⁹ V daném sociálním a politickém kontextu nemůže být pochopitelně řeč o občanské svobodě či nějakém jejím komplexním pojetí.

⁷⁰ Tento motiv se odráží v Jindřichově jednání, snoubenci Marie, který se rozhoduje, zdali vyhoví jejímu přání a vydá se Palestin anebo se bude věnovat prospěšnější věci spočívající v převzetí místního lesního hospodářství. Viz ŠEDIVÝ, Prokop: *Zazděná slečna aneb podivné příhody Marie z Hohenturu. Rytířská historie z třináctého století*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyražení*, Praha, 1980, str. 17–69.

⁷¹ Jindřich dosáhne rytířské hodnosti i lásky urozené Marie, navzdory svému nešlechtickému původu. Nutno podotknout, že pod tímto dojmem se odehrává značná část děje. V závěru příběhu vyplyne, že Jindřich má rytířský původ, což jemu i jeho okolí nebylo dlouho známo. Toto rozuzlení je pak více motivem pohádkovým. Viz tamtéž.

⁷² FRYČAJ, Tomáš: *Zrcadlo výborného sedlského obcování, představující: Život a příběhy rozšafného muže a polního hospodáře Frantisska Wawáka, tehdegssih rychtáře dědiny Milčic na cýs. král. kormornim panstw Poděbrady w Čechách*. Brno, 1807.

vlastností dle představ osvícenské ideologie – s velkým důrazem na to, že jde o reálnou postavu žijící ve stejném čase i prostoru. Nejen obrázek ideálu, který reálně existuje, ale i autority, která plní funkci veřejného rádce, jehož praktické rady přijímají ostatní s důvěrou a povděkem, měly působit na čtenářské publikum jako vzory hodné následování.

3 PŘÍBĚH DAVIDA OPATRNÉHO

3.1 ŽÁNŘ POVÍDKY VÝCHOVNÉ

Snažení Krameria i okruhu jeho kolegů, autorů novočeské prózy, zkvalitnit tehdejší prozaické prostředí novými původními díly znamenalo povětšinou vypůjčit si látku z literatury vyspělých západních národů. Jak už bylo zmíněno, odmítnuty byly knížky lidového čtení doby předobrozenecké, lokální podmínky tak předurčily vznik závislosti převážně na soudobé německé literatuře. Specifickým kritériem, které určovalo žánrovou formu literatury a její základní funkce, byla prakticky výhradní orientace na venkovské, případně městské lidové vrstvy jakožto nejvýraznější složku českého národa. Těsné propojení funkce zábavné a výchovně vzdělávací tak tvořilo primární určení beletristické produkce.

Lenka Kusáková ve své studii věnované české próze období raného obrození⁷³ ukazuje, jaké typy výchovných povídek v dané etapě dominovaly. Nutno podotknout, že zde již vydělená povídka výchovná je jedním z mnoha typů či forem prozaické tvorby raného obrození souhrnně označovaných jako „povídka“, tj. uměleckého a zábavného žánru v literární praxi rané fáze národního obrození.⁷⁴ Porovnáme-li poměr složky zábavné a poučné, pak zde jednoznačně převládá záměr výchovný. Kusáková rozděluje výchovnou povídku do čtyř kategorií: povídka ilustrativní, protipověrečná, orientální a robinsonáda.

První typ se od ostatních odlišuje svým dějovým zasazením do prostředí vesnice a jejího každodenního života – práce na poli, prodej zboží na trhu, starost o úrodu, dobytek apod. Orientální povídka, jak už její název evokuje, se inspirovat látkou orientálního charakteru a zpravidla přenáší motivy ze světa arabských předloh. Podobně laděné jsou i tzv. robinsonády, u nichž převládá dobrodružný prvek ve spojení s didaktickou intencí. U ilustrativní povídky se vedle typického popisného příkladu kladných, či naopak záporných povahových vlastností aktérů a pro ně určujících způsobů chování, které budou „po zásluze odměněny“, setkáváme i se zpětnou vazbou ve formě neustálého prověřování schopnosti špatným vzorům čelit.

⁷³ KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození. Studie*, Praha 2003, s. 54–56.

⁷⁴ Podle tematického zaměření odlišujeme několik typů povídek: sentimentální, pseudohistorická, humoristická, dobrodružná, výchovná apod. Viz tamtéž, str. 25.

Pro kontakt se čtenářem povídka zpravidla využívá dialogickou formu, velmi často kombinaci dějové a výchovné (výkladové) složky, tj. příběh má zpravidla dvě roviny – vyprávěcí a vysvětlovací.⁷⁵ Tyto texty inklinovaly k příběhovosti a většinu jich můžeme označit za silně narativní. Zmiňovaná dialogická forma plnila pozitivní roli tím, že vyvolávala dojem vzniklé vzájemné komunikační výměny mezi oběma aktéry – příjemcem osvícenského poučení a poskytovatelem osvícenského poučení. V konečném důsledku bylo navození této situace pouhým zdáním, které ve skutečnosti mělo podchytit čtenářovou pozornost a zaujmout ho. Jelikož osvícenská doba kladla vyšší nároky na výchovné nežli zábavné prvky, nabývá vyprávění rázu, v jehož projevech lze rozpoznat typický znak klasicistní literatury, tj. vlastní náplň příběhu (seriál logicky a chronologicky položených událostí) se stává realistickou, prezentovaný idealizovaný obrázek má působit pravdivě či pravděpodobně. A konečně, vznesené otázky a problémy nikdy nezůstávají bez odezvy, respektive vždy následuje objasnění, rada, doporučení.

3.2 „S PRACOVITOSTÍ A POSLUŠNOSTÍ NEJDÁL DOJDEŠ...“

Vyčerpávajícím přehledem zde nepřetržitě probíraných norem chování venkovského poddaného, vykonstruovaných v rámci projektu osvícenské „normalizace“, v jejichž důsledku se zrodí typizovaný vzor člověka ctnostného, poučeného, pracovitého a šetrného, je spisek Václava Matěje Krameria *Dobrá rada v potřebě aneb vypsání života Davida Opatrného* vydaný v Praze roku 1803. Jde o adaptaci díla německého autora Ch. Salzmann *Heinrich Kluge*,⁷⁶ která je nejspíš nejzářnějším příkladem působení osvícenské normotvorné ideologie na široké lidové vrstvy. Ve vyobrazení životní dráhy hlavního hrdiny a na základě provedení podrobné analýzy jejích sekvencí, které popisují, jak se formovala Davidova osobnostní i profesní kariéra, budu konfrontovat hlavní premisy disciplinace s žitou zkušeností aktéra s okolním světem i s jeho vlastním míněním.

⁷⁵ Tamtéž, s. 54–56.

⁷⁶ KRAMERIUS, Václav Matěj/SALZMANN, Christian Gotthilf.: *Dobrá rada w potřebě, anebo, Wypsání života Davida Opatrného: knjžka pro wssecky, kdož opatrnými býti chtěgi*, Praha, 1803.

Text, který jsem zvolila k analýze, vypráví životní příběh Davida, chudého chlapce, který si na živobytí své i ostatních členů rodiny vydělával žebrotou do okamžiku, než potkal svého „průvodce dobrodince“, vrchnostenského pána v obci Sklenčice, pod jehož bedlivým dohledem, avšak díky svému vlastnímu přičinění dospěl ke spokojenému a šťastnému životu na vlastním hospodářství. Každé Davidovo nové počínání je vyjádřením dalšího parciálního poznání, zkušenosti, v níž je primárně obsaženo poučení. Až s překvapivou důsledností se zde autor drží didaktického diskurzu, když de facto každá jednotlivá událost nebo jev, s nimiž se každodenně hlavní hrdina potýká, anebo je jejich svědkem ve svém okolí sklenčické obce, poukazuje na „konflikt“ mezi správným a nesprávným, vhodným a nevhodným jednáním.

V tomto smyslu bychom mohli danou situaci hodnotit jako neustálé střetávání „nového“ a „starého“ uspořádání světa, přičemž onen nový „vyšší“ řád osvobozuje objevením nové víry v lidský rozum od pověry, tradice a podřízenosti.⁷⁷ Novým východiskem se stává racionální způsob chování s využitím kritické schopnosti rozumu. Ona dualita dobra a zla je zde zcela otevřeně prezentována, na základě jasné argumentace je přesně definována hranice mezi tím, co se považuje za účelné, mravné, bohubilé, nebo naopak působí škodlivě, svádí k zahálce a neřestem, má špatné úmysly a neprospívá jedinci ani kolektivu. Ne vše je ale v textu vyjádřeno takto explicitně. Již ne tak jednoznačně vychází z obsahu hodnota nejvýše postavená na žebříčku osvícenských kvalit vštěpovaných prostému člověku. Hlavním hlediskem, k němuž se vztahují prakticky všechny ostatní ekvivalenty norem a vzorů chování a jednání a které implicitně protíná celý obsah brožury, je požadavek společenské užitečnosti. Ve vztahu k Davidovu jednání je toto kritérium vždy přítomné a zastává rozhodující a zastřešující funkci při hodnocení tohoto efektu, který se od daného modu chování očekává.

Tak se hned na začátku výkladu o Davidově pouti dovídáme o jedné, v tomto textu nejrozšířenější ekvivalentní podkategorii, v níž se mnoha způsoby skloňuje veličina „čas“. Zejména výzva k účelnému využívání času je zde nejvíce uplatňována. „*Tak přece*

⁷⁷ RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... vař si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spe-ro lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha 2009, s. 78.

*již poznáváš, že to užitečné jest, když člověk čas dobře vynakládá?*⁷⁸ ptá se pán Davida, kterého pár měsíců předtím přivedl na statek sedláka, aby ho naučil pracovitosti místo neúčelného využívání času žebráním.

Způsob chápání času se v průběhu vývoje společnosti a jejích přeměn zásadně změnil. Jako opěrnou tezi pro osvětlení této problematiky jsem využila pojetí Benedicta Andersona,⁷⁹ který se stejně jako celá řada dalších autorů z oboru historie, sociologie či filosofie změnou vnímání času v procesu modernizace společnosti zaobíral.⁸⁰ Nové vnímání času Anderson demonstruje na základě rozboru struktury moderního románu (a novin), který se výrazně podílel na vzniku nového sociálního rámce, v němž lidé sdílejí zcela novou představu světa, totiž společenství, jakým je národ. K tomu mohlo dojít prostřednictvím navození sdílené představy čtenářů o tom, jak určité aktivity vykonávají různí aktéři v jednom časovém úseku. Slovy Waltera Benjamina se v důsledku společenské proměny utvořila kategorie „prázdného, homogenního“ času, který se oproti středověké simultánnosti (čas mesianistický) nevyznačuje „prefigurací a naplněním, nýbrž časovou nahodilostí a měří se hodinami a kalendářem“.⁸¹

I v návaznosti na výše zmíněnou teorii lze jít po stopách autorovy „manipulace“ s kategorií času v různých souvislostech daného kontextu Davidova životního počínání. Neboť právě to, jak David s časem naloží, což se v textu odráží nejčastěji ve slovním spojení „*čas dobře vynakládat*“, se v závislosti na tom, zdali čas vynaložil účelně, či ne, vždy projeví jako kladný, či záporný výsledný efekt s odpovídajícími důsledky.

S tímto heslem, které sám David pojal jako své životní krédo a ve formě nápisu ho spolu ještě s dalšími umístil vedle vstupních dveří do své chalupy (aby si ho mohl přečíst i kdokoli jiný), se velmi často v textu setkáváme při rozhovorech Davida s milostpánem, který ho neustále nabádá k onomu jedinému a možnému účelnému využívání času. Chce ho tím přivést k vědomí, že mezi ním a „mrháním“ času neexistuje

⁷⁸ KRAMERIUS, Václav, Matěj: *Dobrá rada v potřebě anebo vypsání života Davida Opatrného*. Praha 1803, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*, Praha: Československý spisovatel. 1980, s. 228.

⁷⁹ ANDERSON, Benedict: *Představy společenství, Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008, s. 39–51.

⁸⁰ Mezi něž patří například Anthony Giddens, Walter Benjamin, Martin Heger a další.

⁸¹ ANDERSON, Benedict: *Představy společenství, Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Praha: Karolinum, 2008, s. 40.

žádný prostor. Každá činnost, i ta zdánlivě „nepočitatelná“, či z pohledu účelnosti neměřitelná, má svůj status užitečně, či neužitečně stráveného času. To se týká i takových aktivit, jako jsou vesnické tancovačky, odpočinek, spánek nebo čtení knih. Nespočet opakování, s nimiž se v průběhu čtení brožury setkáváme, tak můžeme s jistotou označit jako snahu autora o vštěpení jednoho ze základních osvícenských požadavků, které by se měly odrazit do myšlení lidí.⁸² A tím je racionální přístup, jednání, jehož primárním nástrojem v ruce člověka je „čas“, s nímž může, ba musí svévolně nakládat, nejlépe tak, aby žádný nepromarnil. Osvícenská racionalita zde předkládá možnost vlastní seberealizace (její chtěnou formu), které bude dosaženo na základě efektivního a produktivního „zpracování“ lidské energie ve vytoužený idealizovaný produkt.⁸³

Adekvátně k organizaci času se tedy váže i jakási přidaná hodnota, která kalkuluje se substancí jménem účelnost (využití), s níž se v textu pojí i kritérium společenské užitečnosti jakožto premisy zastřešující a svým způsobem nadřazené všem ostatním (jak jsem vysvětlila výše), avšak vyjádřené implicitně. Ta opětovně prosakuje v bezprostřední reakci pána na otázku položenou výše, týkající se „dobře vynaloženého času“: „Vyhlížíš jako rys, máš v kostech zdravý morek a ruce silné; což ty jimi někdy mnoho dobrého způsobit můžeš!“⁸⁴ Jak nezřejmě je zde umístěna osvícenská myšlenka vychovávat fyzicky zdatné, využitelné a produktivní lidi v rámci systému. A tak přemýšlel i sám David, když si vybíral manželku mezi vesnickými dívkami. Měl-li dosáhnout svého vysněného živobytí po boku ženy, kterou by miloval (to se rovněž dočetl v některé knížce, že „stav manželský bez lásky velmi trpký jest“),⁸⁵ nemohl vedle sebe „trpět“ Bětu Plackovic, která byla nezdravá a měla oteklé nohy – k čemuž přidal komentář „[...] a pomyslí: místo práce, kterous bys pro své obživení vynaložit měl musil bys často u její postele sedět a jí posluhovat“ –, ani Boženu Zaháňských, sice krasavici, ale hrubou a nečistotnou. Proto Lidmila Zaháňských se mu zalíbila, jelikož

⁸² Dobrá rada v potřebě, s. 226–230, 233–238.

⁸³ RANDÁK, Jan, SOCHA, Jan: „... vař si času, chyt se práce, zahálky se střež co zrádce“. Lidové prostředí jako objekt osvícenské disciplinace, in: eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: Post tenebras spero lucem, Duchovní tvář českého a moravského osvícenství, Praha 2009, s. 83.

⁸⁴ Dobrá rada v potřebě, s. 228.

⁸⁵ Tamtéž, s. 241.

*„byla zdravá jako ryba, pořádná, pracovitá a slovem taková hospodyně, kterouž moudrý muž rád zlatem vykoupit může“.*⁸⁶

Vedle užití výrazu „čas“ a jeho kolokací, jak je ještě dále autor pojí v pozitivním slova smyslu „vážit si“ a „přischraňovat“,⁸⁷ se dále objevují ve formách označujících negativní jevy a události, s nimiž se musel David vypořádat, aby poté patřičně vzdělán a poučen sepsal vlastní příručku na způsob návodu, jak si počínat v různých každodenních situacích po stránce morální, anebo v otázkách hospodaření.⁸⁸ Čtenář se tak může dočíst, jak spravovat svůj „čas“, aby ho využíval co nejehospodárněji a nepromrhal jej v zahálce. Dnešního čtenáře nejspíš překvapí to, s jakou naléhavostí autor pobízí k účelnému využívání času a bojuje proti jeho „ukrácení (ničemnou a škodnou věcí)“, „trávení v zahálce“, „zmaření“ či „promrhání“.⁸⁹ Daná výzva plně odpovídá představě aplikující osvícenský požadavek na vytvoření vzoru pracovitého a činorodého sedláka, který nebude mít čas na případné myšlenky o spravedlnosti či nespravedlnosti dosavadního uspořádání a podobných „problémech“ doby, což by samozřejmě mohlo pro stát představovat určité riziko (např. selské rebelie apod.).

Současně je pro didaktický diskurs této knížky typické ono nové pojetí vlastní odpovědnosti a rozhodnosti ve vztahu k času, který již není vnímán jako nekonečný, ale lze s ním „manipulovat“ a přesně ho odměřit konkrétními činnostmi s ohledem na jeho účelnost. S čímž se pojí i otázka svobody a rovnosti, jejichž obsahový význam však musíme s ohledem na kontext doby, v níž se pohybujeme, chápat v posunutém slova smyslu, neboť ten byl ukotven v biblické univerzální interpretaci světa jako boj dobra se zlem. Zde na konkrétním případě se tato dichotomie ukazuje v projevech správného a nesprávného, mravného a nemravného chování či učení. Přičemž svoboda, respektive rovnost, je v kompetenci Boha a její rozsah je odstupňován podle příslušnosti k určité společenské třídě, do níž se jednotlivec narodí (v níž jsou si všichni rovni). Vzhledem k tomu, že v soudobém, sociálně nespravedlivém uspořádání není možné tuto disharmonii řešit, je záměrně pozornost čtenáře odváděna k němu samotnému, jeho lidské přirozenosti opatřené rozumovou složkou, která má v rámci

⁸⁶ Tamtéž, s. 239.

⁸⁷ Tamtéž, s. 271.

⁸⁸ Tamtéž, s. 262.

⁸⁹ Tamtéž, s. 260.

jeho vlastní sebekázně uřídit vnitřní pohnutky směrem k správnému, ctnostnému jednání. Takovouto interpretací druhu svobody se právo mění spíše v povinnost člověka, jemuž je přidělena určitá společenská funkce, na jejíž dodržování pak dohlíží některá z autorit (farář, pán, obec, stát).

Příkladem žádosti o účelné využití času vedené až do krajnosti je i odsouzení spánku jako zbytečně promarněného času. „*Po večeři chtělo se mi spát a já položím hlavu na stůl.*“⁹⁰ Načež sedlák Davidovi obratem vyčíní a označí ho za lenocha, který by čas promrhal spánkem. V jiném kontextu, ale se stejným záměrem poukazuje autor na Davidův noční zážitek, kdy ho z tvrdého spánku probudil pocestný zbloudilec, jemuž bez váhání poskytl pomoc a vyvedl ho na správnou cestu. „*Já se spěšně obléknu a jdu s ním. Přitom mně hned připadlo, že tím poselstvím víc dobrého učiním, než abych se na posteli válel a hnáty protahoval.*“⁹¹

Je zajímavé si všimnout, že značná část předkládaných návodů, jak zacházet s časem, aby nepřišel nazmar, se dotýká oněch mimopracovních aktivit, respektive času, který není jinak oficiálně ukotven (na rozdíl od pevně stanovených pracovních povinností). Do tohoto rámce neurčených, či konkrétně nspecifikovaných časových úseků spadají neděle a svátky. Samozřejmě s výjimkou jejich výlučné příslušnosti k tradiční náboženské praxi a jejím zvyklostem, jejichž úzus přikazoval nevykonávat práci v těchto svátečních dnech. S problematickým řešením, jak nenarušit kontinuitu přetrvávající křesťanské morálky a přitom prosadit záměr osvícenského pojetí náboženství, se musel rovněž autor vypořádat.

Obhajobu svého postoje vystavěl na docela vtipném základě, když sečetl všechny neděle, které zhruba za sedmdesátileté působení na světě člověk prožije. Na konečném součtu, jehož výše se pohybovala okolo deseti let, demonstroval rozsah ztráty času, k níž by došlo, pokud by se každá neděle promrhala v zahálce.⁹² V případě, že takto autor v textu označí dílčí projevy života na vesnici za nevyhovující, obratem reaguje a přináší návrhy, jak si naopak s danou situací co nejlépe poradit. Činí tak i tehdy, pokud by snad čtenář tápal a nevěděl, jak účelně využít neděli a současně zůstat věrný svatým přikázáním. Ústy faráře, tedy osoby k tomuto účelu

⁹⁰ Dobrá rada v potřebě, s. 227.

⁹¹ Tamtéž, s. 253.

⁹² Tamtéž, s. 230.

nejpovolanější, vyvrací domněnku, již sdílí většina venkovanů a která je stálým přetrvávajícím důsledkem „tradičního“ dogmatu o nemožnosti narušit „staré“ pořádky. „*Vy můžete u příkladu mezi sebou o tom promluvit, co byste příští tejdén v svém hospodářství dělati měli; vy můžete své příjmy a vydání v pořádek uvést; dobré knihy, kteréž vás k ctnostem, mravům a pravé moudrosti vedou, čísti; dítky své učiti a tudy jim k učení chuti dodati; vy můžete také do pole jíti a jakožto opatrní hospodáři a hospodyně, je-li kde co k napravení a zlepšení, prohlídnouti; taktéž veliké a divné skutky boží zpytovat.*“⁹³

Výše zmíněnou hypotézu potvrzuje i zkušenost Davida, pro něhož neděle po nějaký čas představovala pokušení vrátit se k neřestnému a nepořádnému způsobu života, kterému krátce podlehl. Jako výstrahu ostatním podává obrázek této vlastní otřesné zkušenosti, kterou komentuje slovy: „[...] *jakási náhoda celého mne zjinačila, a co živ budu, na to nezapomenu, [...]*“⁹⁴ ve chvíli, kdy si uvědomil, jak mohl špatně dopadnout, nebýt jeho dobrodince – pána, který ho vyvedl z pochybné skupinky hráčů v karty. Nikoli však silou, ale pouhým vlivem svého postavení a autority se pán dožadoval nápravy ze strany Davida, když se ho tázal: „*Cos medle za ten čas získal, kdyžs v karty hrál?*“⁹⁵ Zahálčivé jednání tak může ve svém důsledku vést i k dalším neřestem, mezi nimiž je zmiňován nejen karban, ale i rvačky, nezměrné pití alkoholu apod.

Na představě večerní práce, o níž je velmi často řeč, se opětovně ukazuje normotvorná rovina příběhu. Učení racionálního myšlení zde nabírá stejný zvuk jako v pasážích, které proklamují užitečné a neužitečné jednání o nedělích a svátcích. Daná výzva chce čtenáře nabádat ke změně postoje: pokud se domnívá, že v daném čase již není možné fyzicky pracovat, neboť mu to dané okolnosti neumožňují (tma, mimosezónní období), neznamená to, že zbylý čas není kvůli tomu využitelný. Vzápětí znovu přichází rada, jak je možné postupovat – ústy Davida: „*Když jsem viděl, že mi mnohdykrát po práci přece ještě něco času zbývá a že nemám čím se obírat, připadlo mi, abych tkalcovství se učil.*“⁹⁶

⁹³ Dobrá rada v potřebě, s. 229.

⁹⁴ Tamtéž, s. 234.

⁹⁵ Tamtéž, s. 236.

⁹⁶ Tamtéž, s. 236.

Prováděná racionalizace si však kladla i vyšší cíle než triviálně poučovat. v doporučeních, jak účelně nakládat s časem, se čtenáři dovídají o promyšlenějších formách jednání, vedle těch, které se vztahují přímo k plánování samotné práce (například na další den, tzn. že mohou svou práci a čas kumulovat). Neboť výsledný efekt nemusí přijít hned, bude investicí do budoucna, která se odmění tím, že užitek znásobí. Jaké to je, sbírat ovoce ze stromu, který dávno zasadil, poznal na vlastní kůži i David, o němž se jeho „zaměstnavatel“ vyjádřil slovy: „[...] tys mně celých dvanácte let poctivě sloužil. Všecku práci jsi řádně konal měls ale za to stravu a slušnou mzdu. Však ale svou pilností a přičiněním mé hospodářství velice jsi zlepšil a tudy mně k hojnému užítku pomohl. A tohoť jsem já tobě posavad nezaplatil.“⁹⁷ Jiný způsob, jak zúročit svou práci, se ukazuje na Davidově vytrvalém čtení a touze po vzdělání, které v jeho životě hrálo ústřední roli. Tím, jak si postupně osvojoval nové návyky v rámci převýchovného vedení ze strany pána i sedláka, u něhož byl ve službě, pojal čtení knížek i odbornější studium (knížky o pěstování plodin, štěpařství, zúrodnování polí apod.) za nejvhodnější způsob trávení svého volného času.

Předestřený obrázek dokonalého sedláka, kterého zosobňoval David, měl ve čtenáři vyvolat přesvědčení, že hlavní hrdina je vzorem hodným následování. Normotvorný rámec příběhu však dotvářejí i další, neméně důležití reprezentanti života ve sklenčické obci. Tyto vzorové postavy zpravidla zastávají funkci nositelů nového řádu – vědění, ctnosti a pracovitosti, jako v případě Davidově. Tak například farář je zde vykreslen jako vševědoucí mentor, k němuž se obracejí vesničané s prosbou o radu, o niž požádal i David, když se potýkal s vlastní nerozhodností ohledně účasti na vesnické zábavě: „Já jsem ještě jakživ netancoval a tak nevěděl jsem opravdu, co mám dělat. Když mne pořád nutili, pomyslím sobě: „Počkej, půjdeš na faru a poptáš se pana faráře, a co on řekne, to učiníš.““⁹⁸

Na této ukázce jsou patrné nejen respekt vůči autoritám obecně – čtenáři je nenápadně podsouvána jedna z disciplinačních propozic určených pro sedláka – tj. „být si vědom svého místa ve společnosti“ –, ale také snaha naučit čtenáře spolehnout se na závěry těchto mentorů – poučovatelů – a ty nekriticky přijímat. Důvodem, proč autor čtenáře v případě jejich znalostní nouze či nejistoty odkazuje k poučeným,

⁹⁷ Dobrá rada v potřebě, s. 242.

⁹⁸ Tamtéž, s. 234.

respektive „správně“ osvíceným vzorům, je i vysoká pravděpodobnost, že se stanou zneužitým objektem podvodného jednání osob autorem (opět ústy faráře) označovaných jako „hadači“, „zaklinači“, „dryáčníci“ anebo „šaliči a mamiči“.⁹⁹ Tyto postavy, na rozdíl od kladných typů, představují jejich pravý opak, přestože jsou rovněž pokládány za poučené – ovšem „nesprávně“ osvícené. Jejich způsobem objasňovaná skutečnost podléhá nekalým záměrům podepřeným snahou vymámit peníze a nečestně se obohatit díky naivitě a sklonu prostého člověka k pověrčivosti. Farářovo poučení k této věci zní: „A takové vychytralé lišky máte všechny taknazvané moudré muže, kteří praví že od očarování pomáhati umějí, všechny hadače, zaklinače duchů, dobyvače pokladů a těm podobné ošemetníky, kteréž přijdou-li k vám, hned odbudte a ani jim laskavého oka neokažte, aby poznali, že pověřčiví nejste a jich klamům dobře rozumíte.“¹⁰⁰

Mimo poučení, kterého se čtenáři dostává prostřednictvím tohoto epizodního příběhu, byla autorovým záměrem jistě i prezentace „odkouzleného“ světa osvobozeného od pověr, tmářství, pobožnůstek a kouzel, pod jejichž vlivem se prostý člověk stále „ztrácel“: „Než, velebný pane, vždyť bych myslil, že to nemůže být bez očarování, aby dítě jehly vrhlo?“¹⁰¹

V rámci uplatňovaného konceptu racionalizace venkovského člověka ve všech ohledech jeho každodenního života se v textu čtenář seznamuje i s mnoha dalšími návody, jak si počínat v celé škále možných elementárních životních situací. Je to například osvěta v oblasti finanční gramotnosti nebo meteorologie.

Příběh o „napraveném“ Davidovi, který došel k vytouženému cíli, naplňuje představu idealizovaného obrázku dokonalého sedláka přesně v intencích osvícenského programu. Samotná idealizace však není nejdůležitějším aspektem, který by měl v konečném důsledku plnit normotvornou funkci příběhu. Ta je obsažena v samotné předloze, kterou tvoří situace a postavy, o nichž si má čtenář myslet, že jsou skutečné, a tudíž nabýt dojmu, že předkládaný model není produktem nějaké fikce, ale reálného života, který se nachází v jeho bezprostřední blízkosti.

⁹⁹ Tamtéž, s. 244.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 246.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 246.

ZÁVĚR

Osvícenská epocha přelomu 18. a 19. století se s krameriovskou generací vzájemně překrývala nejen v čase, ale shodu pozorujeme i v obsahu ideologického založení. Lze konstatovat, že způsoby myšlení Václava Matěje Kramera a to, jak je navenek prezentoval, kopírovaly představy doby prakticky bez jakýchkoli výhrad vůči ní. Dokladem toho jsou zásadní díla z Krameriovy produkce, tak jak je postupně vydával. Dokonce by nebylo příliš odvážné tvrdit, že sektoru česky psané novinářské a literární praxe udával tón právě Kramerius a jeho známý vydavatelský podnik. V této souvislosti si je však nutné uvědomit, že tak mohl činit výhradně díky oné názorové symbióze s prosazovanou státní politikou (povinně byl každý tisk předem úřady cenzurován). Přestože nebylo primárním zájmem této práce hodnotit autorovo zaujetí osvícenským projektem z pohledu, který by zkoumal míru autentičnosti jeho díla, tzn. zdali tvořil bez jakéhokoli vnějšího tlaku, tedy takzvaně „na zakázku“, je vedlejším produktem původního záměru zjištění, které nás na základě výše prezentovaného přehledu obsáhlého Krameriova vydavatelského portfolia vede spíše k domněnce, že šlo skutečně o jeho vlastní přesvědčení o správnosti aplikovaných tezí.

Zčásti tak byla zodpovězena i druhá otázka, kterou jsem si v souvislosti se zpracováním dané problematiky na jejím začátku položila. Cíl, který si Kramerius vytkl již na počátku své kariéry, se mu stal celoživotním posláním i povoláním. Uvědomoval si, že vedle novin to byla kniha, která plnila funkci jednoho z nejvýznamnějších činitelů v oblasti vlivu na čtenáře, a proto si za hlavní nástroj komunikace s širokými lidovými vrstvami vybral právě ji. V rámci osvětové činnosti Kramera i dalších literátů z jeho okruhu získaly tzv. knížky lidového čtení rozhodující slovo v nastoupeném dialogu s prostým čtenářem. Jejich prostřednictvím autoři prezentovali osvícenské principy a hodnoty, jako jsou správnost, užitečnost, pokrokovost apod.

V této práci jsem se pokusila na jednom vybraném vzorku knížky lidového čtení (autorem českého vydání tohoto díla je V. M. Kramerius a je typem tzv. ilustrativní výchovné povídky, dle rozdělení, které definovala L. Kusáková) popsat, jak do jejího obsahu Kramerius implikoval zformovaný disciplinačně didaktický model, jenž měl za úkol čtenáře chtěným způsobem „normalizovat“. Ačkoli není možné na jediném

příkladu vystavět hypotézu a dále ji prosazovat jako závaznou v rámci jednoho žánrového druhu, nemá tato skutečnost žádný vliv na kvalitu vyprávěcí schopnosti analyzovaného materiálu. Daná zjištění tudíž mohou být s plnou odpovědností reprodukovatelná a být dále převáděna do výsledných konstatování o stavech věcí. Což platí, jak věřím, i pro výsledky rozebírané knížky. Ty ukazují na jednoznačný persvazivní charakter spisku ve spojení s jeho didaktickým diskursem, o čemž svědčí i zřejmé potlačení zábavné, napínavé složky příběhu ve prospěch prostého sdělení formou poučky či doporučení. Text má jasnou strukturu o dvou rovinách – popisné pasáže střídají výkladové a každé jednotlivé zastavení obsahuje maximum správného lidského jednání. Vše je podloženo racionální argumentací. Dichotomie „dobrého“ a „špatného“ je tak zřetelná, že nikdo nemůže zůstat na pochybách, což navíc utvrzuje naprostá srozumitelnost sdělení, všudypřítomná vysvětlení a doporučení v podobě konkrétních návodů. Každý elementární jev či skutečnost, s nimiž se čtenář během vyprávění potká, ho vede k jediné možné a tedy i „správné“ interpretaci. Přestože ve formě uplatňované argumentace neshledáme ani náznak jakékoli agresivity, svůj přísný a nekompromisní ráz nezapře. Hranice mezi zábavným vyprávěním příběhu a mechanickým předkládáním zásad racionálního jednání se tím naprosto rozplývá. Tento autorův záměr si tak nelze přeložit jinak, než že mu nejde o to čtenáře pobavit, ale v první řadě ho poučit!

Zdali tehdy knížka naplnila své poslání, o tom lze již jen spekulovat. Reakce současného čtenáře by s největší pravděpodobností Krameria nepotěšila. Ačkoli se snažil vytvořit publikaci nanejvýš výchovnou, v současnosti „sbírá body“ díky tomu, jak pobavila. Jsou to právě ona naivita a jednoduchost, které přitahují pozornost dnešního čtenáře. Jsem přesvědčena o tom, že příběh o Davidovi vyloudí úsměv na tváři každého z nich.

POUŽITÁ LITERATURA

SEZNAM PRAMENŮ

- 1) KRAMERIUS, Václav, Matěj: *Dobrá rada v potřebě anebo Vypsání života Davida Opatrného*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro Vyrazení*. Praha: Československý spisovatel, 1980, první vydání.
- 2) KRAMERIUS, Václav, Matěj: *Kniha Josefova*, in ed. NOVOTNÝ, Miloslav: *Kniha Josefova*. Praha 1941, 21. svazek Národní klenotnice.
- 3) KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození. Antologie*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003.
- 4) RULÍK, Jan: *Boženka, veselého Kubíčka manželka*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*, Praha: Československý spisovatel, 1980, první vydání.
- 5) ŠEDIVÝ, Prokop: *Zazděná slečna aneb Podivné příhody Marie z Honeturu*, in ed. JANÁČKOVÁ, Jaroslava: *Zazděná slečna a jiné příhody pro vyrazení*. Praha: Československý spisovatel, 1980, první vydání.
- 6) VAVÁK, František Jan: *Paměti Františka J. Vaváka, souseda a rychtáře milčického z let 1770–1816, kniha třetí, část I. (1791–1794) a část II. (1795–1797)*, Praha: vydal J. Skopec, 1915–1916.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

- 1) ANDERSON, Benedict: *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2008, první české vydání.
- 2) DÜLMEN, Richard: *Historická antropologie. Vývoj. Problémy. Úkoly*, Praha: Dokořán, s. r. o., 2002, první vydání v českém jazyce.
- 3) eds. LORMAN, Jaroslav, TINKOVÁ, Daniela: *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého a moravského osvícenství*, Praha: CASABLANCA, 2009, první vydání.
- 4) HROCH, Miroslav: *na prahu národní existence. Touha a skutečnost*, Praha: Mladá fronta, 1999, první vydání.
- 5) KLIMEŠ, Vladimír: *Počátky českého a slovenského novinářství*. Praha: Orbis, 1955, první vydání.
- 6) KOLÁR, Jaroslav: *Zábavná četba pro lid pobělohorské doby v obrozenecké literatuře*. In *Česká literatura*, 1959, roč. 7, č. 4.

- 7) KUSÁKOVÁ, Lenka: *Krásná próza raného obrození. Studie*, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003.
- 8) KUTNAR, František: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus. Příspěvek k národnímu a společenskému obsahu češství doby obrozenské*, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2003, první vydání.
- 9) KUTNAR, František: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu*, Praha: Historický klub, 1948, první vydání.
- 10) KUTNAR, František – MAREK, Jaroslav: *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 1997.
- 11) NOVOTNÝ, Jan: *Matěj Václav Kramerius*, Praha: Melantrich, 1973, první vydání.
- 12) PETRÁŇ, Josef: *Kalendář*, Praha: Československý spisovatel, 1988, první vydání.
- 13) PETRÁŇ, Josef a kolektiv: *Počátky českého národního obrození. Společnost a kultura v 70. až 90. letech 18. století*, Praha: Academia, 1990, první vydání.
- 14) PETRÁŇOVI, Josef a Lydia: *Rolník v evropské tradiční kultuře*, Praha, 2000.
- 15) VLAŠÍN, Štěpán (red.): *Slovník literární teorie*, Praha: Československý spisovatel, 1984, druhé vydání.